

The Architecture of a Spiritual Family: Elucidating a Five-Dimensional Model Based on an Ijtihadi-Istintaqi Analysis of the Quran and Psychology

Javad Moslehi¹ , Mohammad Mehdi Saforaei Parizi²

Hassan Taghiian³ , Seyed Isai Mostarhami⁴

1. Member of the Quran and Sciences Department, Al-Mustafa University of Higher Education, Qom, Iran (Corresponding Author).

javadmoslehi1@gmail.com

2. Associate Professor, Psychology Department, Al-Mustafa University of Higher Education, Qom, Iran.

safurayi@miu.ac.ir

3. Assistant Professor, Psychology Department, Al-Mustafa University of Higher Education, Qom, Iran.

hasan_taqiyan@miu.ac.ir

4. Associate Professor, Department of Quran and Sciences, Higher Education Complex of Quran and Hadith, Jamia al-Mustafa, Qom, Iran.

dr.mostarhami@chmail.ir

Received: 2025/06/22; Accepted 2025/09/27

Extended Abstract

Introduction and Objectives: The family, as the cornerstone of society, is currently facing profound semantic and functional crises, including emotional instability and a decline in cohesion. Within this context, spirituality is increasingly recognized as a powerful resource for enhancing family resilience and well-being. However, the existing literature reveals two significant gaps: (1) functionalist research often treats spirituality as a “black

box,” failing to anatomize its mechanisms of influence; (2) model-building studies frequently present static inventories of characteristics, neglecting to elucidate the dynamic interactions among the dimensions of spirituality. This necessitates the development of a comprehensive, dynamic, and theoretically original conceptual model. The primary objective of this study is to fill this gap by designing and explicating an integrated, multidimensional model of family spirituality, rooted in Islamic teachings (the Holy Quran) yet articulated in a language accessible to contemporary science and psychology. Subsidiary objectives include identifying the core components of this model, delineating their systemic interplay, and proposing a holistic framework for the understanding, assessment, and enhancement of family spirituality. This model seeks to answer the fundamental questions: What constitutes the structure of a spiritual family, and how do its internal dynamics function?

Methodology: This qualitative study, grounded in a foundational-theoretical approach, is situated within an interpretive-Ijtihadi paradigm. To achieve its objective, an innovative method termed “Ijtihadi-Istintaqi Thematic Analysis” based on the Holy Quran was employed. This method is a hybrid, indigenized approach, the foundation of which is the six-phase methodology of thematic analysis developed by Braun & Clarke (2006). Its innovation lies in the integration of an “Ijtihadi-Istintaqi” (jurisprudential-interrogative) interpretive layer at the third phase of analysis (psychological conceptualization). Data collection commenced with a hybrid deductive-inductive keyword search strategy across all verses of the Quran to ensure comprehensive coverage. The process was iterated until conceptual saturation was achieved, supplemented by recurring engagement with the text and the use of verse-by-verse and thematic exegesis. The data analysis followed six distinct phases: familiarization with the text, initial coding, psychological conceptualization and interrogation, searching for and developing themes, reviewing and defining themes, and finally, producing the report and model. The trustworthiness of the findings was ensured by adhering to the four criteria proposed by Lincoln & Guba (1985): credibility, transferability, dependability, and confirmability. To this end, the initial findings were reviewed and validated by 34 prominent experts in Quranic studies and family psychology.

Results: The data analysis led to the identification and formulation of the “Five-Dimensional Architecture of a Spiritual Family” model. This model posits that family spirituality is a dynamic and interconnected system comprising five core dimensions: (1) Spiritual Beliefs: The cognitive and motivational core of the system, including theocen-

trism, eschatology, and God-consciousness, which sets the family's overall orientation (2) Spiritual Activities: The practical manifestation of beliefs, encompassing both ritualistic practices (e.g., communal worship) and relational actions (e.g., institutionalizing values), which transform abstract beliefs into lived experiences (3) Spiritual Responsibility: The justice-centered structure of relationships, involving moral commitments and mutual duties (4) Spiritual Caregiving: The compassion-centered structure of relationships, consisting of affectionate, supportive, and supra-erogatory actions that deepen relational bonds (5) Spiritual Atmosphere: The systemic and affective-emotional climate of the family, an emergent property resulting from the synergy of the other four dimensions, characterized by feelings of security, peace, and hope. A key finding is that these dimensions interact within a "Self-Reinforcing Virtuous Cycle." In this dynamic loop, beliefs inform actions (activities, responsibilities, and caregiving), which in turn create an atmosphere that, through a positive feedback loop, deepens beliefs and reinforces the system's stability and growth. The results of path analysis confirmed the good fit of this structural model.

Discussion and Conclusion: This research, by providing a coherent conceptual framework, designed the "Architecture of a Spiritual Family." The proposed five-dimensional model, while consistent with previous findings, contributes to the field by introducing precise conceptual distinctions and new dimensions, thereby deepening the existing knowledge of family spirituality. The most significant conceptual innovation is the move beyond a static inventory of traits to a systemic and dynamic model. By elucidating the "Self-Reinforcing Virtuous Cycle," the model demonstrates how the cognitive, behavioral, and relational dimensions of spirituality systematically reinforce one another to create an organic and dynamic reality. This systemic explanation opens the "black box" of spirituality's impact on the family, providing a deeper understanding of the internal mechanisms of its stability and growth. From a methodological standpoint, the introduction of "Ijtihadi-Isintaqi Thematic Analysis" represents a step toward producing efficient and authentic Islamic social sciences, utilizing revelation as a basis for theory-building and psychology as a tool for understanding and articulation. This model can serve as a diagnostic map in family therapy, a foundation for designing premarital and parenting educational packages, and a guide for cultural policymaking.

Acknowledgments: This article is derived from the author's doctoral dissertation. The author extends his sincere gratitude to his esteemed supervisors and advisors for their invaluable guidance throughout this research. Heartfelt thanks are also due to all the experts

who participated in the model validation process, whose insightful comments enriched this work. Finally, the author appreciates the honorable journal reviewers whose scientific and meticulous feedback significantly enhanced the quality of this article.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest (financial, personal, or academic) that could have influenced the results or their interpretation in this research and its publication.

Keywords: Family Architecture, Spiritual Family, Spirituality Model, Islamic Psychology, Quranic Family, Thematic Analysis, Virtuous Cycle.

Cite this article: Moslehi, Javad, Saforaei Parizi, Mohammad Mehdi, Taghiian, Hassan, and Mostarhami, Seyed Isai (2025), The Architecture of a Spiritual Family: Elucidating a Five-Dimensional Model Based on an Ijtihadi-Istintaqi Analysis of the Quran and Psychology, *Journal of Studies in Islam and Psychology*, 19(39): 7-50.

معماری خانواده معنوی: تبیین الگوی پنج‌بعدی مبتنی بر استنتاج از قرآن و روان‌شناسی

جواد مصلحی^۱ ، محمد مهدی صفورائی پاریزی^۲
حسن تقییان^۳ ، سید عیسی مسترحمی^۴

۱. عضو گروه قرآن و علوم مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی، قم، ایران (نویسنده مسئول).

javadmoslehil@gmail.com

۲. دانشیار، گروه روان‌شناسی مجتمع آموزش عالی علوم انسانی، جامعه المصطفی، قم، ایران.

safurayi@miu.ac.ir

۳. استادیار گروه روان‌شناسی، مجتمع آموزش عالی علوم انسانی، جامعه المصطفی، قم، ایران.

hasan_taqiyan@miu.ac.ir

۴. دانشیار گروه قرآن و علوم مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی، قم، ایران.

dr.mostarhami@chmail.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۵

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: خانواده به‌عنوان سنگ بنای جامعه در دوران معاصر با بحران‌های عمیق معنایی و کارکردی همچون بی‌ثباتی عاطفی و تضعیف انسجام روبه‌روست؛ در این میان «معنویت» به‌طور فزاینده‌ای به‌عنوان یک منبع قدرتمند برای افزایش تاب‌آوری و بهزیستی خانواده شناخته می‌شود. با این حال، ادبیات پژوهشی موجود دارای دو شکاف عمده است: پژوهش‌های کارکردی، معنویت را به‌مثابه یک «جعبه سیاه»

در نظر می‌گیرد و سازوکارهای تأثیرگذاری آن را کالبدشکافی نمی‌کنند؛ پژوهش‌های الگوپرداز نیز اغلب به ارائه فهرستی ایستا از ویژگی‌ها بسنده کرده و از تبیین تعاملات پویا میان ابعاد معنویت غفلت ورزیده‌اند. این امر، ضرورت ارائه یک مدل مفهومی جامع، پویا و دارای اصالت نظری را آشکار می‌سازد. هدف اصلی این پژوهش، پر کردن این شکاف از راه طراحی و تبیین یک الگوی مفهومی یکپارچه و چندبعدی از معنویت در خانواده است که هم ریشه در مبانی وحیانی (قرآن کریم) داشته باشد و هم با زبان علمی و روان‌شناختی امروز قابل فهم و کاربرد باشد. اهداف فرعی شامل شناسایی مؤلفه‌ها و ابعاد اصلی الگوی معنویت در خانواده، تبیین چگونگی تعامل این ابعاد با یکدیگر در یک چارچوب سیستمی، و ارائه یک مدل جامع برای فهم، ارزیابی و تقویت معنویت در خانواده است. این الگو در پی پاسخ به این پرسش می‌باشد که ساختار یک خانواده معنوی چیست و روابط درونی این ساختار چگونه عمل می‌کند.

روش پژوهش: این تحقیق با ماهیت کیفی و رویکرد بنیادی - نظری در پارادایم تفسیری - اجتهادی سامان یافته است. برای دستیابی به هدف، از روش نوآورانه «تحلیل مضمون استنتاجی - اجتهادی» مبتنی بر قرآن کریم استفاده شد. این روش رویکردی ترکیبی و بومی‌سازی شده است که شالوده اصلی آن، متدولوژی شش مرحله‌ای تحلیل مضمون (براون و کلارک، ۲۰۰۶) بوده، و نوآوری آن در افزودن یک لایه تفسیری «استنتاجی - اجتهادی» در مرحله سوم تحلیل (مفهوم‌پردازی روان‌شناختی) است.

فرایند گردآوری داده‌ها با یک راهبرد ترکیبی قیاسی - استقرائی برای جستجوی کلیدواژه‌ای در کل آیات قرآن کریم آغاز شد تا پوشش جامع مفاهیم تضمین شود. سپس با مراجعه مکرر به متن و استفاده از تفسیر آیه به آیه و موضوعی، فرایند تا رسیدن به اشباع مفهومی ادامه یافت. فرایند تحلیل داده‌ها شامل مراحل شش‌گانه انس با متن، کدگذاری اولیه، استنتاج و مفهوم‌پردازی روان‌شناختی، جستجو و شکل‌دهی مضامین، بازبینی و تعریف مضامین و درنهایت تدوین گزارش و ترسیم الگو بود. اعتبار و استحکام یافته‌ها از راه انطباق با معیارهای چهارگانه اعتمادپذیری از سوی لینکلن و گوبا (۱۹۸۵) (اعتبارپذیری، انتقال‌پذیری، اطمینان‌پذیری و تأییدپذیری) تضمین شد؛ بدین‌منظور یافته‌های اولیه توسط ۳۴ نفر از متخصصان برجسته حوزوی در مطالعات قرآنی و روان‌شناسی خانواده مورد بازبینی و ارزیابی قرار گرفت.

نتایج: تحلیل داده‌ها با شناسایی و تدوین «الگوی پنج‌بعدی معماری خانواده معنوی» به انجام رسید؛ این الگو نشان می‌دهد که معنویت در خانواده، یک سیستم پویا و درهم‌تنیده می‌باشد که از پنج بعد اصلی تشکیل شده است: ۱. باورهای معنوی: به‌مثابه هسته شناختی و انگیزشی سیستم شامل خداباوری، معادباوری و خودآگاهی نسبت به خدا که جهت‌گیری کلی خانواده را تعیین می‌کند؛ ۲. فعالیت‌های معنوی: به‌عنوان تجلی عملی باورها شامل کنش‌های آیینی (مانند عبادات جمعی) و ارتباطی (مانند نهادینه‌سازی ارزش‌ها) که

باورها را به تجربه‌ای زیسته تبدیل می‌کند؛ ۳. مسئولیت‌پذیری معنوی: ساختار عدالت‌محور روابط شامل تعهدات اخلاقی و وظایف متقابل در قبال یکدیگر؛ ۴. مراقبت‌های معنوی: ساختار رحمت‌محور روابط شامل کنش‌های محبت‌آمیز، حمایتی و فراتر از وظیفه که به روابط عمق می‌بخشد؛ ۵. فضای معنوی: برآیند سیستمی و جو عاطفی حاکم بر خانواده که از هم‌افزایی چهار بعد دیگر حاصل می‌شود و شامل احساس امنیت، آرامش و امید است.

یافته کلیدی این پژوهش آن است که این ابعاد در یک «چرخه فضیلت خودتقویت‌گر» با یکدیگر در تعامل هستند؛ در این چرخه پویا، باورها به کنش‌ها (فعالیت، مسئولیت و مراقبت) شکل می‌دهند و این کنش‌ها در نهایت فضایی را خلق می‌کنند که خود در یک حلقه بازخوردی مثبت، باورها را تعمیق بخشیده و پایداری و رشد سیستم را تضمین می‌کند. نتایج تحلیل مسیر نیز برآزش خوب این مدل ساختاری را تأیید کرد.

بحث و نتیجه‌گیری: این پژوهش با ارائه یک چارچوب مفهومی منسجم به طراحی «معماری خانواده معنوی» پرداخت. الگوی پنج‌بعدی ارائه‌شده، ضمن همخوانی با کلیات پژوهش‌های پیشین با ایجاد تمایزهای مفهومی دقیق و معرفی ابعاد جدید به تعمیق و توسعه دانش موجود در حوزه معنویت و خانواده کمک می‌کند. مهم‌ترین نوآوری مفهومی این پژوهش، فراتر رفتن از ارائه یک فهرست ایستا از ویژگی‌ها و حرکت به سوی یک مدل سیستمی و پویاست؛ این الگو با تبیین «چرخه فضیلت خودتقویت‌گر» نشان می‌دهد که چگونه ابعاد شناختی، رفتاری و ارتباطی معنویت در یک تعامل نظام‌مند، یکدیگر را تقویت کرده و یک واقعیت ارگانیک و پویا را خلق می‌کنند. این تبیین سیستمی، «جعبه سیاه» تأثیر معنویت بر خانواده را می‌گشاید و درک عمیق‌تری از سازوکارهای درونی پایداری و رشد آن فراهم می‌آورد.

از نظر نوآوری روش‌شناختی، ارائه روش «تحلیل مضمون استنتاجی - اجتهادی» گامی در جهت تولید علوم انسانی اسلامی کارآمد و اصیل است که متن وحیانی را مبنای نظریه‌پردازی قرار داده، و از روان‌شناسی به‌عنوان ابزار فهم و صورت‌بندی بهره می‌برد. این الگو می‌تواند به‌عنوان یک نقشه تشخیصی در خانواده‌درمانی، مبنایی برای طراحی بسته‌های آموزشی پیش از ازدواج و فرزندپروری و راهنمایی برای سیاست‌گذاری‌های فرهنگی به کار رود.

تقدیر و تشکر: این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده است. بدین وسیله از اساتید راهنما و مشاور محترم که در تمامی مراحل این پژوهش از راهنمایی‌های ارزشمند آنان بهره برده‌ام، کمال تشکر و قدردانی را دارم؛ همچنین از همه متخصصان و صاحب‌نظرانی که در فرایند اعتباریابی الگو شرکت کرده و با نظرات دقیق خود به غنای این اثر افزوده‌اند، صمیمانه سپاسگزاری می‌شود. در پایان از داوران محترم مجله که با بازخوردهای علمی و دقیق خود موجب ارتقای کیفیت این مقاله شدند، قدردانی می‌گردد.

نوع مقاله: پژوهشی

تعارض منافع: نویسندگان مقاله اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش و نگارش مقاله حاضر، هیچ‌گونه تعارض منافع (اعم از مالی، شخصی یا آکادمیک) که بتواند بر نتایج یا تفسیر یافته‌ها تأثیر بگذارد، وجود نداشته است.

واژگان کلیدی: معماری خانواده، خانواده معنوی، الگوی معنویت، روان‌شناسی اسلامی، خانواده قرآنی، تحلیل مضمون، چرخه فضیلت.

استناد: مصلحی، جواد، صفورائی پاریزی، محمدمهدی، تقیان، حسن، و مسترحمی، سیدعیسی (۱۴۰۴). معماری خانواده معنوی: تبیین الگوی پنج‌بعدی مبتنی بر استنطاق از قرآن و روان‌شناسی. مجله مطالعات اسلام و روان‌شناسی ۱۹ (۳۹): ۷-۵۰.

مقدمه

خانواده به‌عنوان سنگ بنای جامعه و نخستین بستر رشد و تحول انسان در دوران معاصر با چالش‌های وجودی بی‌سابقه‌ای روبه‌روست. گسترش فردگرایی، سیطره فرهنگ مصرفی و بحران معنا، تار و پود این نهاد مقدس را بیش از هر زمان دیگری در معرض تهدید قرار داده و آن را از کارکردهای اصیل خود، به‌ویژه تأمین آرامش و امنیت روانی دور ساخته است (Walsh, 2020). در چنین بستری، جستجو برای یافتن منابع درونی تاب‌آوری و انسجام به یک ضرورت انکارناپذیر تبدیل شده است؛ در این میان «معنویت»^۱ به‌عنوان یکی از ابعاد بنیادین وجود انسان، به‌طور فزاینده‌ای به‌عنوان یک عامل کلیدی در تاب‌آوری و بهزیستی فردی و خانوادگی شناخته می‌شود (Koenig, 2018). در میان تمام منابع بالقوه، معنویت به‌عنوان یک نیروی قدرتمند و یک لنگرگاه معنایی، توجه روزافزون پژوهشگران حوزه‌های روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و مطالعات دینی را به خود جلب کرده است (Pargament, 2013). مطالعات روان‌شناختی نشان داده‌اند که معنویت می‌تواند با کاهش استرس، افزایش رضایت از زندگی، بهبود روابط بین فردی و ارائه چارچوبی برای معنابخشی به رنج‌ها همراه باشد (Park, 2020).

معنویت به‌عنوان یکی از مفاهیم پیچیده و میان‌رشته‌ای در حوزه‌های علوم انسانی با چالش‌های تعریف‌پذیری روبه‌رو است. این پیچیدگی از دو جنبه تحلیل می‌شود: نخست، ماهیت ذهنی و تجربه‌محور معنویت می‌باشد که واکاوی آن مستلزم روش‌های کیفی همچون درون‌نگری^۲ و همدلی^۳ به‌عنوان دو مؤلفه کلیدی در پژوهش‌های روان‌شناختی است. دوم، ارتباط معنویت با دغدغه‌های غایی بشر و فرایندهای وجودی اوست که آن را به حوزه‌ای فرارشته‌ای تبدیل می‌کند؛ با این حال، با وجود تبیین‌های فراوان در شاخه‌هایی مانند الهیات، عرفان، فلسفه و روان‌شناسی، هنوز اجماعی بر سر مؤلفه‌های سازنده آن وجود ندارد. این امر ضرورت پژوهش‌های تطبیقی و بین‌رشته‌ای را برای تدوین چارچوبی نظام‌مند در این حوزه آشکار می‌سازد (مصلحی، ۱۴۰۱، ص ۱۰). مفهوم‌پردازی معنویت در ادبیات غالب روان‌شناسی، اغلب تحت سیطره دیدگاه‌های غربی و سکولار قرار داشته است. در این رویکرد، معنویت غالباً به‌عنوان یک تجربه شخصی، درونی و جستجویی فردی برای امر متعالی

1. Spirituality

2. Introspection

3. Empathy

تعریف می‌شود که لزوماً با دین نهاده‌شده پیوندی ندارد (Cashwell & Young, 2021). اگرچه این تعریف برای درک بخشی از تجربیات انسانی مفید است، اما قادر به تبیین کامل پدیده‌ای نیست که در فرهنگ‌های دینی، به‌ویژه اسلام در هم‌تنیدگی کامل با شریعت، اجتماع و زندگی روزمره تعریف می‌شود. مفهوم معنویت با ریشه‌شناسی عربی از ماده «عَنَى» به معنای قصد و اراده (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ص ۱۰۴) و مشتق از صفت «معنوی» در اصل به کیفیت «معنوی بودن» دلالت دارد. از نظر واژه‌شناسی فارسی، فرهنگ دهخدا واژه «معنوی» را به مفاهیمی چون «حقیقی»، «ذاتی»، «باطنی»، «روحانی» و «مطلق» تعریف می‌کند که در تقابل با امور مادی، صوری و ظاهری قرار می‌گیرد و شناخت آن متکی بر ادراک قلبی است (دهخدا، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۲۷۶۳). معادل لاتین این مفهوم، بنابر فرهنگ آکسفورد به حالت یا کیفیت مجرد، غیرمادی و متصف به روحانیت و احساسات متعالی معنا شده است. در حوزه روان‌شناسی مثبت‌نگر، پترسون و سلیگمن (۲۰۰۴) معنویت را عمدتاً به‌مثابه ارتباطی صمیمی و خصوصی بین انسان و خدا تعریف کرده، آن را در زمره فضیلت‌هایی می‌دانند که در زندگی تجلی یافته و به شکوفایی (زندگی خوب) می‌انجامد (وست، ۱۳۸۷، ص ۲۶)؛ با این حال از دیدگاه اسلامی که مورد تأکید این پژوهش می‌باشد، معنویت اصیل مستلزم ارتباط با خداوند در چارچوب عبودیت، پذیرش و تسلیم در برابر دین حق است. بر این اساس معنویت به‌مثابه معناداری حیات، تنها از راه تعیین دقیق غایت نهایی زندگی (توحید و قرب الهی) و سامان‌دهی تمامی ابعاد زندگی فردی و خانوادگی در مسیر نیل به آن هدف متعالی تحقق می‌یابد (مصباح و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۴۴).

در جهان‌بینی اسلامی معنویت از دین جدا نیست، بلکه روح و باطن دین است (مطهری، ۱۳۹۶، ص ۱۶۲)؛ به عبارت دیگر معنویت عصاره و روح زنده دین به شمار می‌رود (مصلحی، ۱۳۹۸، ص ۸۴). معنویت اسلامی صرفاً یک حس درونی نیست، بلکه یک نظام معرفتی و عملی جامع است که بر توحید استوار بوده، تمام ابعاد حیات انسان و ازجمله نهاد خانواده را راهبری می‌کند. قرآن کریم و سنت پیامبر ﷺ و اهل بیت (علیهم‌السلام) خانواده را نه تنها یک واحد اجتماعی، بلکه یک «محیط معنوی» برای رشد، تربیت و نیل به قرب الهی معرفی می‌کنند (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ص ۳۴۰-۳۴۱). در این دیدگاه، کنش‌هایی مانند ازدواج، فرزندپروری و روابط همسران دارای ابعاد معنوی عمیقی هستند که فراتر از کارکردهای صرفاً بیولوژیکی یا اجتماعی آنهاست.

ادبیات پژوهشی موجود به روشنی نشان می‌دهد که معنویت و دینداری یک متغیر تأثیرگذار در سلامت خانواده است. مطالعات فراوان همبستگی مثبتی میان ابعاد مختلف معنویت با افزایش رضایت زناشویی، بهبود شیوه‌های فرزندپروری، کاهش تعارضات و افزایش تاب‌آوری در برابر بحران‌ها را گزارش کرده‌اند (برای نمونه Washington et al, 2022؛ Fallahchai et al, 2021؛ فرج‌نیا و همکاران، ۱۴۰۲)؛ با این حال نگاهی عمیق‌تر به این پیشینه، دو شکاف عمده را آشکار می‌سازد: شکاف اول «مشکل جعبه سیاه» است؛ اغلب پژوهش‌ها به بررسی اثرگذاری معنویت پرداخته‌اند، اما در تبیین چگونگی و سازوکارهای این تأثیرگذاری، یعنی کالبدشکافی ابعاد درونی و پویای آن، توفیق چندانی نداشته و صرفاً به بررسی کلی تأثیر دینداری بر متغیرهای خانوادگی پرداخته‌اند (مانند قاسمی و همکاران، ۱۳۹۵؛ شالچی و همکاران، ۱۳۹۷) و یا از الگوها و ابزارهای غربی استفاده کرده‌اند که شاید با بافت فرهنگی- دینی ایران سازگاری کامل نداشته باشند. این کمبود مانع از درک عمیق پویایی‌های خانواده معنوی و طراحی مداخلات مؤثر برای تقویت آن می‌شود و شکاف دوم «مشکل فهرست‌وار بودن» در الگوهای مفهومی است؛ پژوهش‌های کیفی که به طراحی الگوی خانواده معنوی پرداخته‌اند (مانند ملکی فاراب، ۱۴۰۰)، هرچند مؤلفه‌های ارزشمندی را شناسایی کرده‌اند، اما اغلب به ارائه فهرستی ایستا از ویژگی‌ها بسنده کرده و از تبیین تعاملات پویا بین این ابعاد و معرفی یک مدل فرایندی و یکپارچه غفلت ورزیده‌اند؛ به‌ویژه مفاهیم کنش‌گرایانه‌ای چون «مسئولیت» و «مراقبت» و مفهوم سیستمی «فضای معنوی» در این الگوها کمتر مورد تفکیک و تحلیل دقیق قرار گرفته‌اند.

این شکاف‌ها ضرورت انجام پژوهشی را ایجاب می‌کند که از توصیف‌های پراکنده و روابط همبستگی ساده فراتر رفته و به ارائه یک الگوی مفهومی جامع، پویا و دارای اصالت نظری پردازد. پژوهش حاضر در پاسخ به همین ضرورت و با هدف پر کردن شکاف موجود در پی ارائه یک الگوی یکپارچه از معنویت در خانواده است که هم ریشه در مبانی و حیانی داشته باشد و هم با زبان علمی و روان‌شناختی امروز قابل فهم و کاربرد باشد.

بر این اساس مقاله پیش‌رو با بهره‌گیری از یک روش‌شناسی کیفی نوآورانه با عنوان «تحلیل مضمون استنتاجی-اجتهادی»، به صورت نظام‌مند به استنتاج از آیات قرآن کریم به‌عنوان منبع تأسیسی و اصلی

پژوهش می‌پردازد و با تلفیق یافته‌ها با مفاهیم معتبر روان‌شناختی به دنبال پاسخگویی به پرسش‌های بنیادین زیر است:

۱. مؤلفه‌ها و ابعاد اصلی تشکیل‌دهنده یک الگوی یکپارچه و پویا از معنویت در خانواده کدامند؟
۲. این ابعاد چگونه با یکدیگر در تعامل هستند و چه سازوکارهای روان‌شناختی را در روابط خانوادگی فعال می‌کنند؟
۳. چگونه می‌توان براساس آموزه‌های قرآنی و با زبانی روان‌شناختی، یک مدل جامع برای فهم، ارزیابی و تقویت معنویت در خانواده ارائه داد؟

در ادامه، این پژوهش پس از مرور انتقادی ادبیات و تبیین روش‌شناسی به ارائه «معماری خانواده معنوی؛ الگوی پنج‌بعدی معنویت در خانواده» می‌پردازد. معنویت در خانواده را می‌توان به‌عنوان ظرفیت نظام خانوادگی برای ایجاد و حفظ فضای معنوی مشترک تعریف کرد. این فضا اساساً بر مبانی اعتقادی معنوی اعضا استوار بوده، از راه ممارست‌ها و ریاضت‌های معنوی مشترک (همچون عبادات جمعی، مناسک دینی، تأملات اخلاقی و گفتگوهای معنوی) شکل‌گیری، تداوم و غنا می‌یابد. این فعالیت‌های معنوی جمعی به نوبه خود، تکالیف و مسئولیت‌های متقابل را برای اعضای خانواده در جهت حفاظت، تقویت و نهادینه‌سازی این فضای معنوی مشترک ایجاب می‌کند. در نهایت کلیه این ممارست‌ها، مراقبت‌های معنوی و مسئولیت‌های اخلاقی-دینی در قالب الگوهای رفتاری و گرایش‌های درونی همسو تجلی یافته و در تعامل پویای خود، معماری و پیکربندی پایدار فضای معنوی خانواده را محقق می‌سازند. یافته‌ها نشان می‌دهد که این الگو از پنج بعد درهم‌تنیده تشکیل شده است: باورهای معنوی، فعالیت‌های معنوی، مسئولیت‌پذیری معنوی، مراقبت‌های معنوی و فضای معنوی (مصلحی، ۱۴۰۱، ص ۱۵). این الگو نه تنها درک عمیق‌تری از سازوکارهای تأثیرگذاری معنویت بر خانواده را ارائه می‌دهد، بلکه چارچوبی کاربردی برای ارزیابی‌ها و مداخلات بالینی و آموزشی را فراهم می‌آورد.

روش‌شناسی^۱

این پژوهش با هدف طراحی و تبیین «الگوی پنج‌بعدی معنویت در خانواده» از دیدگاهی یکپارچه

(اسلامی-روان‌شناختی)^۱ از یک روش‌شناسی کیفی ترکیبی و نوآورانه بهره می‌برد. ماهیت این پژوهش، توصیفی-تحلیلی با رویکرد بنیادی-نظری است که در پارادایم تفسیری-اجتهادی قرار می‌گیرد. با توجه به هدف پژوهش که سنتز نظری و تولید دانش مفهومی جدید است، از «روش تحلیل مضمون استنتاجی-اجتهادی مبتنی بر قرآن» با تلفیق یافته‌های روان‌شناختی استفاده شده است. این روش، مراحل دقیق و نظام‌مند زیر را دربردارد:

۱. رویکرد نظری و مبانی روش‌شناختی

ماهیت این پژوهش، توصیفی-تحلیلی با رویکرد بنیادی - نظری می‌باشد که در پارادایم تفسیری - اجتهادی قرار می‌گیرد. با توجه به هدف پژوهش که سنتز نظری و تولید دانش مفهومی جدید است، از روش کیفی نوآورانه «تحلیل مضمون استنتاجی-اجتهادی» استفاده شد. یادآور می‌شود که این روش، ابداعی مجزا از مبانی علمی رایج نبوده، بلکه یک رویکرد ترکیبی و بومی‌سازی شده است. شالوده اصلی این روش، متدولوژی شش مرحله‌ای تحلیل مضمون براون و کلارک (Braun & Clarke, 2006) می‌باشد که به‌عنوان یکی از روش‌های استاندارد تحلیل کیفی در علوم انسانی و روان‌شناسی شناخته می‌شود. نوآوری این پژوهش در افزودن یک لایه تفسیری «استنتاجی-اجتهادی» در مرحله سوم تحلیل (مرحله استنتاج و مفهوم‌پردازی روان‌شناختی) است. این لایه با الهام از اصول استنباط در علوم اسلامی به پژوهشگر اجازه می‌دهد تا از سطح توصیف کدهای اولیه فراتر رود و با پرسشگری عمیق از متن، مفاهیم روان‌شناختی نهفته در پس آیات را استخراج و صورت‌بندی کند. اعتبار و استحکام این روش ترکیبی از راه انطباق با معیارهای چهارگانه اعتباریابی^۲ لینکلن و گوبا^۳ (۱۹۸۵) تضمین شده که به‌عنوان معادل کیفی برای روایی و پایایی ارائه شده است و جزئیات آن در بخش اعتباریابی و روایی پژوهش به تفصیل بیان خواهد شد. رویکرد اتخاذ شده در این پژوهش مبتنی بر دو اصل بنیادین است:

۱. اجتهاد دینی در معنای عام خود، روشی است که برای استخراج و استنباط آموزه‌های دینی از منابع دینی و از منابع معتبر یعنی قرآن و سنت به کار می‌رود. زمانی که پژوهشگر برای استخراج و استنباط آموزه‌های روان‌شناختی از این روش استفاده کند، این شیوه را اجتهاد دینی در موضوعات روان‌شناختی می‌گویند (حسنی و علی‌پور، ۱۳۸۹، ص ۶۱).

2. Trustworthiness

3. Lincoln & Guba

• **اصالت متن (قرآن کریم):** این پژوهش، قرآن کریم را نه به عنوان یک منبع تکمیلی بلکه به عنوان منبع اصلی و تأسیسی برای استخراج ابعاد و مؤلفه های معنویت در خانواده در نظر می گیرد. فرض بنیادین این است که قرآن به عنوان کلام الهی دربردارنده یک نظام جامع و منسجم برای سعادت انسان در تمام شئون زندگی از جمله خانواده است.

• **کارآمدی ابزار روان شناختی:** این پژوهش از مفاهیم، نظریه ها و یافته های معتبر روان شناسی به عنوان ابزاری برای فهم عمیق تر، صورت بندی مفهومی و کاربردی سازی آموزه های قرآنی بهره می برد. روان شناسی به ما کمک می کند تا زبان و حیانی را به زبان مفهومی و قابل آزمون علمی امروز ترجمه کرده، و سازوکارهای روانی نهفته در پس دستورات الهی را تبیین کنیم.

بدین جهت این روش از افتادن در ورطه «تطبیق گرایی سطحی» یا «علمی سازی دین» پرهیز می کند و در عوض، به دنبال یک «گفتگوی انتقادی و سازنده» میان متن و حیانی و دانش بشری است.

۲. فرایند گردآوری داده ها (جامعه و نمونه پژوهش)

جامعه پژوهش در این مطالعه، کل آیات قرآن کریم و روایات تفسیری مرتبط است. با توجه به ماهیت استنباطی پژوهش، نمونه گیری به روش هدفمند و نظری انجام پذیرفت که بیش از ۳۰۰ آیه و ۴۰۰ روایت تفسیری به عنوان داده های اولیه شناسایی شدند. فرایند انتخاب آیات در دو مرحله صورت گرفت: مرحله اول (جستجوی کلیدواژه ای): این مرحله با یک راهبرد ترکیبی قیاسی- استقرایی برای اطمینان از پوشش جامع مفاهیم انجام شد.

• **رویکرد قیاسی:** در گام نخست با استفاده از نرم افزارهای جامع قرآنی (مانند جامع التفاسیر نور) و معجم های لفظی، کلیدواژه های صریح و مستقیم مرتبط با ساختار خانواده استخراج شد؛ این واژگان عبارت بودند از: «أهل»، «زوج»، «ولد»، «والدین»، «ذریّة» و «قربی».

• **رویکرد استقرایی:** در گام دوم و همزمان با مطالعه اولیه آیات یافت شده، مفاهیمی که به کیفیت روابط و ابعاد معنوی خانواده اشاره داشتند به صورت استقرائی از دل متن شناسایی شدند. این فرایند به افزودن کلیدواژه های مفهومی و کیفی به فهرست جستجو انجامید؛ این واژگان عبارت بودند از: «أسرة»، «سکن»، «مودّة»، «رحمة»، «ایمان»، «تقوی»، «صلاة»، «ذکر»، «مسئولیه»، «حق»، «إحسان» و

«عفو». این فرایند چرخه‌ای تا جایی ادامه یافت که جستجوی کلیدواژه‌های جدید به آیات تکراری یا مفاهیم اشباع‌شده منتهی شد.

مرحله دوم (اشباع مفهومی): فراتر از کلیدواژه‌ها با مراجعه مکرر به متن قرآن و با استفاده از روش تفسیر آیه به آیه و تفسیر موضوعی، آیاتی که به صورت ضمنی اما عمیق به پویایی‌های روابط خانوادگی و ابعاد معنوی آن اشاره داشتند، شناسایی و به مجموعه داده‌ها اضافه شدند. این فرایند تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت؛ یعنی تا زمانی که آیات جدید، مفهوم یا بُعد تازه‌ای به الگوی در حال تکوین اضافه نمی‌کردند.

۳. فرایند تحلیل داده‌ها: روش تحلیل مضمون استنتاجی - اجتهادی

این روش، قلب پژوهش حاضر، از مراحل زیر تشکیل شده است که این فرایند از روش تحلیل مضمون^۱ براون و کلارک^۲ (۲۰۰۶) الهام گرفته، اما برای انطباق با ماهیت متن وحیانی و هدف پژوهش، بومی‌سازی و اصلاح شده است:

۱. **مرحله انس با متن و غوطه‌وری:** در این مرحله، پژوهشگر با تلاوت، مطالعه مکرر و تدبّر در آیات منتخب و سیاق آنها به یک فهم کلی و شهودی از پیام آیه در بستر روابط خانوادگی دست یافت. مطالعه تفاسیر معتبر (به‌ویژه تفسیر المیزان به دلیل رویکرد قرآن به قرآن و جنبه‌های اجتماعی و تفاسیر روان‌شناختی معاصر) در این مرحله به غنای فهم کمک کرد.

۲. **مرحله کدگذاری اولیه:** هر آیه یا بخشی از آیه که حامل یک مفهوم مرتبط با معنویت در خانواده بود، به‌عنوان یک واحد تحلیل در نظر گرفته و یک کد یا برچسب اولیه (مانند دستور به نیکی به والدین - بقره، ۸۳؛ آرامش‌بخش بودن همسر - روم، ۲۱؛ مسئولیت تعلیم نماز به خانواده - طه، ۱۳۲) به آن اختصاص داده شد. این کدگذاری به صورت باز و استقرانی انجام شد.

۳. **مرحله استنتاج و مفهوم‌پردازی روان‌شناختی:** این مرحله، نقطه تمایز اصلی این روش است. در اینجا کدهای اولیه از سطح توصیفی فراتر رفته، و مورد استنتاج قرار گرفتند؛ یعنی از خود پرسیدیم:

1. Thematic analysis

2. Braun & Clarke

• این دستور یا توصیف قرآنی به کدام نیاز بنیادین روانی در خانواده پاسخ می‌دهد؟ (مثلاً "مودت و رحمت" به نیاز "دلبستگی ایمن" پاسخ می‌دهد).

• این مفهوم قرآنی (مانند تقوا)، چه سازوکار روان‌شناختی را در فرد و خانواده فعال می‌کند؟ (مثلاً "تقوا" به عنوان یک "سیستم خودنظارتی درونی" عمل می‌کند).

• این کد را چگونه می‌توان در قالب یک مفهوم مدرن روان‌شناختی صورت‌بندی کرد؟ (مثلاً "عفو و صفح" به راهبرد "مقابله مسئله‌مدار و تنظیم هیجان" در تعارضات ترجمه می‌شود (این فرایند اجتهادی به هر کد یک هویت دوگانه (اصالت قرآنی و صورت‌بندی روان‌شناختی) بخشید.

۴. مرحله جستجو و شکل‌دهی مضامین: کدهای مفهومی شده در مرحله قبل، براساس شباهت‌ها و ارتباطات معنایی در مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر دسته‌بندی شدند؛ در این مرحله به تدریج پنج مضمون اصلی پژوهش نمایان شد:

- مفاهیمی چون خداباوری و معادباوری، مضمون فراگیر «باورهای معنوی» را تشکیل دادند.
- مفاهیمی چون انس با عبادات و معنویات در خانواده و نهادینه‌سازی ارزش‌های معنوی در خانواده، مضمون «فعالیت‌های معنوی» را ساختند.
- مفاهیمی چون عدالت‌ورزی و انجام وظایف و مسئولیت‌های خانوادگی، مضمون «مسئولیت‌پذیری معنوی» را پدید آوردند.

- مفاهیمی چون روزی حلال، غیرت‌ورزی و فرزندپروری درست، مضمون «مراقبت‌های معنوی» را شکل دادند.
- مفاهیمی چون احساس حضور خدا در زندگی، آرامش، توکل و امید، در کنار برآیند سایر ابعاد به شکل‌گیری مضمون سیستمی «فضای معنوی» انجامید.

۵. مرحله بازبینی و تعریف مضامین: در این مرحله، مضامین پنج‌گانه و مؤلفه‌های زیرمجموعه آنها بازبینی شدند تا اطمینان حاصل شود که هم از انسجام درونی برخوردارند و هم به‌روشنی از یکدیگر متمایز هستند. برای هر مضمون، یک تعریف دقیق و عملیاتی تدوین شد.

۶. مرحله تدوین گزارش نهایی و ترسیم الگو: در مرحله آخر، یافته‌ها در قالب یک گزارش منسجم و با استناد مستقیم به آیات قرآن و تفاسیر روان‌شناختی تدوین، و الگوی نهایی به صورت یک نمودار بصری ترسیم شد که روابط پویا بین ابعاد پنج‌گانه را نشان می‌دهد.

نمودار ۱: فرایند تحلیل داده‌ها

۴. اعتباریابی و روایی پژوهش

برای افزایش دقت و اعتبار یافته‌ها (معادل روایی و پایایی در پژوهش‌های کمی) از معیارهای چهارگانه لینکلن و گوبا (۱۹۸۵) استفاده شد:

• **اعتبارپذیری:**^۱ از راه بازبینی توسط اساتید خبره در دو حوزه مطالعات قرآنی و روان‌شناسی خانواده و همچنین درگیری طولانی مدت پژوهشگر با متن حاصل شد. الگوی مفهومی اولیه به همراه مستندات قرآنی و روایی آن در قالب یک فرم ارزیابی در اختیار ۳۴ نفر از متخصصان برجسته حوزوی دارای تحصیلات دکتری روان‌شناسی قرار گرفت. از ایشان خواسته شد تا میزان ارتباط و کفایت هر مؤلفه و مستندات آن را ارزیابی کنند. پس از جمع‌آوری نظرات و اعمال اصلاحات پیشنهادی، الگوی نهایی «معنویت در خانواده» با پنج مؤلفه اصلی آن تثبیت شد.

• **انتقال‌پذیری:**^۲ با ارائه توصیف غنی و عمیق از مراحل تحلیل و استناد مستقیم به آیات، به خواننده این امکان داده می‌شود تا قابلیت کاربرد یافته‌ها در زمینه‌های دیگر را ارزیابی کند.

1. Credibility

2. Transferability

- اطمینان‌پذیری: ^۱ با ثبت دقیق تمام مراحل پژوهش و تصمیم‌گیری‌ها در یک پرونده پژوهشی، امکان بازیابی و حسابرسی فرایند توسط محقق دیگر فراهم شد.
- تأییدپذیری: ^۲ با تمرکز بر استدلال مبتنی بر متن و پرهیز از اعمال سوگیری‌های شخصی تلاش شد تا یافته‌ها مستقیماً از داده‌های قرآنی قابل استنتاج باشند.
- این روش‌شناسی نظام‌مند و چندوجهی، بنیاد علمی محکمی برای استخراج و تبیین «الگوی پنج‌بعدی معنویت در خانواده» فراهم می‌آورد.

مرور پیشینه و تبیین شکاف پژوهشی

مقدمه‌ای بر چشم‌انداز پژوهشی

ادبیات پژوهشی در حوزه «معنویت و خانواده» در دو دهه اخیر رشد چشمگیری داشته است. این پژوهش‌ها را می‌توان در دو جریان اصلی اما غالباً مجزا طبقه‌بندی کرد: جریان اول با رویکردی کارکردی و عمدتاً کمی بر بررسی پیامدهای معنویت در خانواده متمرکز است و جریان دوم با رویکردی ساختاری و اغلب کیفی به دنبال تبیین مفهومی و الگوسازی برای خانواده معنوی است. تحلیل انتقادی این دو جریان، شکافی را آشکار می‌سازد که ضرورت ارائه یک الگوی یکپارچه و پویا همچون «معماری پنج‌بعدی خانواده معنوی» را توجیه می‌کند.

محور اول: پژوهش‌های پیامدسنج (رویکرد کارکردی)

بخش وسیعی از پژوهش‌ها، معنویت و دینداری را به‌عنوان یک متغیر مستقل بررسی کرده و رابطه آن را با شاخص‌های سلامت خانواده سنجیده‌اند. یافته‌های این حوزه به‌طور مداوم نشان می‌دهند که معنویت یک عامل محافظتی^۳ و یک منبع تاب‌آوری^۴ برای خانواده است.

1. Dependability
2. Confirmability
3. Protective Factor
4. Source of Resilience

• **در سطح روابط زناشویی:** پژوهش‌های فراوان، همبستگی مثبتی میان جهت‌گیری مذهبی، باورهای معنوی مشترک و هوش معنوی با افزایش رضایت زناشویی، تعهد، صمیمیت و کاهش تعارضات را گزارش کرده‌اند؛ برای نمونه ربیعی و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهشی بر روی زوجین ایرانی نشان دادند که مداخلات معنوی بر افزایش رضایت زناشویی ایشان اثر مثبت دارد و نیز فرج‌نیا و همکاران (۱۴۰۲) دریافتند که معنویت می‌تواند با میانجی‌گری «بخشش»، اثر مثبتی بر سازگاری زناشویی داشته باشد. در سطح بین‌المللی نیز پژوهش‌های کلاسیک (Mahoney, 2010) نشان می‌دهد که برداشت «تقدس» از ازدواج با تعهد بیشتر، همکاری بهتر در حل تعارض و احتمال کمتر طلاق مرتبط است.

• **در سطح فرزندپروری و تحول فرزندان:** ادبیات پژوهشی نشان می‌دهد والدینی که از سطح معنویت بالاتری برخوردارند، تمایل بیشتری به استفاده از شیوه‌های فرزندپروری مقتدرانه^۱ دارند. غلام‌پور نقارچی (۱۴۰۱)، بهلولی و همکاران (۱۳۹۷) و نلسون^۲ و همکاران (۲۰۰۹) در پژوهش‌هایی نشان دادند که معنویت والدین با افزایش بهزیستی روان‌شناختی، هویت معنوی منسجم‌تر و کاهش رفتارهای پرخطر در نوجوانان مرتبط است. بارتکوسکی و لوین^۳ (۲۰۰۸) نیز در یک پژوهش گسترده با استفاده از داده‌های ملی دریافتند که حضور منظم والدین و فرزندان در فعالیت‌های دینی با نتایج مثبت تحصیلی و اجتماعی برای کودکان همراه است.

• **در سطح تاب‌آوری خانواده:** در مواجهه با بحران‌هایی مانند بیماری‌های صعب‌العلاج، داغ‌دیدگی یا مشکلات اقتصادی، خانواده‌های دارای منابع معنوی از راهبردهای مقابله‌ای معنوی (مانند دعا، توکل، معنایابی مثبت) به شکل مؤثرتری استفاده می‌کنند. امین‌زاده و بلند (۱۴۰۳) در پژوهشی نشان دادند که هوش معنوی به‌صورت مستقیم و با نقش میانجی تاب‌آوری بر افزایش بخشودگی بین‌فردی همسران اثر مثبت دارد. والش^۴ (۲۰۱۵) از نظریه‌پردازان برجسته تاب‌آوری خانواده در مدل خود معنویت و نظام باورها را به‌عنوان یکی از سه ستون کلیدی تاب‌آوری معرفی می‌کند و آن را «لنگرگاه خانواده در طوفان‌ها» می‌نامد.

1. Authoritative Parenting
2. Nelson
3. Bartkowski, Xu & Levin
4. Walsh, F.

محور دوم: پژوهش‌های الگودارز (رویکرد ساختاری)

جریان دوم پژوهش‌ها تلاش کرده‌اند تا با رویکردهای کیفی به طراحی الگوی خانواده مطلوب از دیدگاه اسلام یا معنویت بپردازند. این الگوها معمولاً شامل ابعاد و مؤلفه‌های زیر هستند:

• **الگوهای مبتنی بر تحلیل متون:** پژوهش‌هایی مانند پژوهش ملکی فاراب (۱۴۰۰) با تحلیل متون دینی، الگویی برای «خانواده طراز اسلامی» ارائه داده‌اند که بر ابعادی چون توحیدمحوری، هدفمندی و معادباوری در بعد شناختی، و عدالت و احسان در بعد رفتاری تأکید دارد؛ همچنین صادقی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهش خود، مدلی از خانواده سالم مطابق با فرهنگ ایرانی اسلامی ارائه دادند.

• **الگوهای مبتنی بر داده‌های میدانی:** مطهری مؤید و همکاران (۱۴۰۳) به ارائه الگوی ساختاری عملکرد خانواده براساس جهت‌گیری مذهبی پرداختند که نشان‌دهنده تبیین جهت‌گیری مذهبی با توجه به نقش تاب‌آوری در عملکرد خانواده بود؛ همچنین کوبی و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهشی دیگر به ارائه یک مدل پارادایمی تبیین رضایت زناشویی در زوجین پرداختند.

این پژوهش‌ها در شناسایی عناصر سازنده معنویت در خانواده بسیار ارزشمند بوده و سنگ‌بنای درک ساختار این مفهوم را فراهم کرده‌اند.

نقد و تحلیل یکپارچه پیشینه و تبیین شکاف پژوهشی

با وجود غنای این دو جریان پژوهشی، تحلیل انتقادی آنها چندین شکاف مفهومی و روش‌شناختی را آشکار می‌سازد:

۱. **مشکل «جعبه سیاه»** در پژوهش‌های کارکردی: پژوهش‌های همبستگی (محور اول) به خوبی نشان می‌دهند که معنویت با پیامدهای مثبت مرتبط است، اما اغلب در تبیین چگونگی و سازوکارهای این تأثیرگذاری ناتوان هستند. آنها معنویت را به مثابه یک «جعبه سیاه» در نظر می‌گیرند و ابعاد درونی و پویای آن را کالبدشکافی نمی‌کنند؛ برای مثال وقتی می‌گوییم «معنویت سبب افزایش رضایت می‌شود»، مشخص نمی‌شود که کدام بُعد از معنویت (باور به تقدس؟ عمل دعا؟ رفتار بخشش؟) و از راه چه فرایندی این اثر را ایجاد می‌کند.

۲. مشکل «ایستایی و فهرست‌وار بودن» در پژوهش‌های الگوپرداز: اگرچه الگوهای موجود (محور دوم) مؤلفه‌های مهمی را شناسایی کرده‌اند، اما اغلب به صورت یک فهرست از ویژگی‌ها ارائه می‌شوند و پویایی تعاملی^۱ بین این ابعاد را نادیده می‌گیرند؛ در این الگوها مشخص نمی‌شود که باورها چگونه به کنش‌ها شکل می‌دهد و کنش‌ها چگونه یکدیگر را تقویت می‌کنند تا به یک نتیجه سیستمی بینجامند.

۳. ابهام مفهومی و عدم تفکیک کنش‌ها: مهم‌ترین شکاف، ناشی از عدم تفکیک مفهومی دقیق بین انواع کنش‌های معنوی است. در بسیاری از الگوها، مفاهیم کاملاً متفاوتی مانند انجام یک فعالیت آیینی (مانند نماز خواندن)، پذیرش یک مسئولیت اخلاقی (مانند انفاق یا رعایت عدالت) و ارائه یک مراقبت رحمانی (مانند ایثار و گوش دادن همدلانه) همگی با عنوان کلی «رفتار» یا «اخلاق» طبقه‌بندی می‌شوند؛ در حالی که هر یک از اینها، کارکرد روان‌شناختی و معنوی متفاوتی دارند و نیازمند تحلیل مجزا هستند.

۴. غفلت از بعد سیستمی و جو حاکم: اغلب الگوها بر ویژگی‌های فردی اعضا یا تعاملات دوتایی تمرکز دارند و از مفهوم‌پردازی «جو یا فضای معنوی»^۲ به عنوان یک کیفیت سیستمی و برآیند کل تعاملات خانواده غفلت کرده‌اند. این «فضا» که احساس امنیت، آرامش و امید را دربرمی‌گیرد، محصول نهایی و ملموس معنویت در خانواده می‌باشد که در الگوهای موجود به ندرت به آن پرداخته شده است.

ضرورت طرح الگوی پنج‌بعدی: حرکت به سوی یک مدل پویا و یکپارچه

براساس شکاف‌های شناسایی شده، نیاز به یک الگوی مفهومی که دقیق، پویا و جامع باشد، کاملاً مشهود است. مقاله حاضر در پاسخ به این نیاز، الگوی پنج‌بعدی «معماری خانواده معنوی» (باور، فعالیت، مسئولیت، مراقبت و فضا) را مطرح می‌سازد. این الگو از چند جهت بر محدودیت‌های پیشین غلبه می‌کند:

- ارائه دقت مفهومی: با تفکیک میان فعالیت‌ها (کنش‌های آیینی معطوف به خود)، مسئولیت‌ها (تعهدات اخلاقی-وظیفه‌ای) و مراقبت‌ها (کنش‌های عاطفی-رحمانی)، سازوکارهای تأثیرگذاری معنویت را از جعبه سیاه خارج کرده، و آنها را شفاف می‌سازد.

1. Dynamic Interaction

2. Spiritual Climate/Atmosphere

• **تبیین پویایی تعاملی:** این الگو صرفاً یک فهرست نیست، بلکه یک فرایند پویا را ترسیم می‌کند که در آن باورها به سه نوع کنش (فعالیت، مسئولیت و مراقبت) جهت می‌دهند و این کنش‌ها در نهایت فضای معنوی خانواده را خلق می‌کنند.

• **معرفی بعد سیستمی:** با وارد کردن مفهوم «فضای معنوی»، تحلیل را از سطح فردی و دوتایی به سطح کل سیستم خانواده ارتقا می‌دهد و کیفیت کل نگر و محسوس معنویت را مفهوم‌پردازی می‌کند. بنابراین هدف این پژوهش، فراتر رفتن از توصیف‌های پراکنده و ارائه یک سنتز نظری^۱ است که چارچوبی منسجم، کاربردی و قابل آزمون برای فهم عمیق‌تر پدیده معنویت در خانواده فراهم آورد و راه را برای پژوهش‌ها و مداخلات بالینی هدفمندتر در آینده هموار سازد.

یافته‌ها: تبیین الگوی پنج‌بعدی معنویت در خانواده

تحلیل استنتاجی-اجتهادی آیات قرآن کریم با بهره‌گیری از چارچوب‌های مفهومی روان‌شناسی به شناسایی یک الگوی پویا و منسجم از معنویت در خانواده می‌انجامد؛ این الگو از پنج بعد اصلی تشکیل شده است که در تعامل با یکدیگر، یک سیستم معنایی و کارکردی را شکل می‌دهد: باورهای معنوی، فعالیت‌های معنوی، مسئولیت‌پذیری معنوی، مراقبت‌های معنوی، و فضای معنوی. در ادامه هر یک از این ابعاد با تبیین مفهومی، مبانی قرآنی و پیوندهای روان‌شناختی تشریح می‌شود.

الگوی حاضر «معنویت در خانواده» را نه به مثابه مجموعه‌ای از اجزائی مجزا، بلکه به‌عنوان یک سیستم پویا و درهم‌تنیده مفهوم‌پردازی می‌کند. این پنج بعد در یک رابطه تعاملی و چرخه‌ای با یکدیگر قرار دارند که می‌توان آن را «چرخه فضیلت معنوی» نامید. منطق حاکم بر این چرخه به شرح زیر است:

۱. باورهای معنوی به مثابه «هسته شناختی و انگیزشی» سیستم عمل کرده، و جهت‌گیری کلی خانواده را تعیین می‌کنند.

۲. فعالیت‌های معنوی به‌عنوان «تجلی عملی» باورها، آن‌ها را از امری انتزاعی به تجربه‌ای زیسته و ملموس تبدیل می‌کنند.

۳. مسئولیت‌پذیری معنوی و ۴. مراقبت‌های معنوی به مثابه «ساختارهای ارتباطی»، باورها و فعالیت‌ها را در شبکه روابط خانوادگی نهادینه می‌کنند و به ترتیب چارچوب عدالت‌محور و رحمت‌محور تعاملات را شکل می‌دهند.

۵. فضای معنوی نیز به عنوان «برآیند سیستمی و جو عاطفی»، محصول هم‌افزایی چهار بعد دیگر است که به نوبه خود در یک حلقه بازخوردی مثبت،^۱ باورها را تعمیق می‌بخشد و انگیزه برای فعالیت‌های بیشتر را تقویت می‌کند.

در ادامه، هر یک از این ابعاد و روابط متقابل آنها به تفصیل تبیین می‌شود.

معنویت فرایندی است که در آن، انسان از راه تعالی‌بخشی به خود (خودسازی، تقویت فضائل اخلاقی و رفتارهای مثبت)، تعامل سازنده با دیگران در بستر اجتماع و ارتباط متوازن با طبیعت، بینش‌ها، گرایش‌ها و کنش‌های خود را در پرتوی ارتباطی یکپارچه و تمامیت‌یافته با مبدأ هستی (خداوند) سامان می‌دهد (مصلحی، ۱۳۹۸، ص ۸۴). این شبکه از ارتباطات در نهاد خانواده، به عنوان هسته اصلی ساختار اجتماعی، ظهور و تجلیات ویژه‌ای می‌یابد و پیامدهای متقابلی بر محیط درونی و بیرونی خانواده بر جای می‌گذارد.

برای تبیین پویایی و نحوه ارتباط این عناصر، می‌توان از «اصل تعادل شناختی»^۲ بهره جست. هنگامی که یک ارگانیسم (فرد یا خانواده) در موقعیتی جدید قرار می‌گیرد، عدم تعادل شناختی حاصل، انگیزه‌ای برای بازگشت به تعادل ایجاد می‌کند. این انگیزه که از بینش‌ها و باورهای بنیادین فرد نشئت می‌گیرد، به بروز کنش‌ها و فعالیت‌هایی معطوف به حل مسئله و دستیابی به تعادل مجدد می‌انجامد. از آنجا که در جهان‌بینی توحیدی، هویت انسان در ارتباط با خداوند معنا می‌یابد، تمامی ابعاد شناختی (بینش)، عاطفی (گرایش) و رفتاری (کنش) وی ذیل این محور اصلی شکل می‌گیرد؛ بر این اساس سیر حرکت خانواده نیز با غایت «تقرب به خداوند متعال» طراحی می‌شود.

بنابراین می‌توان به مفهوم «معنویت در خانواده» اشاره کرد: وجود باورهای معنوی در اعضای خانواده، گرایش‌ها و تمایلات درونی را برای نیل به کمال مطلوب برمی‌انگیزد. این گرایش‌ها به نوبه

1. Positive Feedback Loop

2. Cognitive Equilibrium

خود به بروز کنش‌های معنوی می‌انجامند که هدف آنها تحقق همان قرب الهی است. تعهد به این کنش‌ها، مسئولیت‌پذیری معنوی را در قبال خود، دیگران و خداوند ایجاب می‌کند و برای حفظ این مسیر، مراقبت‌های معنوی به‌عنوان سازوکارهای محافظتی فعال می‌شوند. برآیند تعامل نظام‌مند این چهار مؤلفه به شکل‌گیری فضای معنوی حاکم بر خانواده خواهد انجامید (مصلحی، ۱۴۰۱، ص ۲۰۴).

۱. باورهای معنوی^۱

این مؤلفه محوری‌ترین باور و به معنای قرار دادن خداوند در کانون توجه، تصمیم‌گیری‌ها و ارزش‌گذاری‌های خانواده است. خانواده توحیدی، موفقیت‌ها را از فضل خدا (لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ) و مشکلات را آزمونی برای رشد می‌داند. آیه «بگو: مسلماً نماز و عبادتم و زندگی کردن و مرگم برای خدا پروردگار جهانیان است» (انعام، ۱۶۲)، به زیبایی این تسلیم و محوریت تام را بیان می‌کند. باور توحیدمحوری با مفهوم «منبع کنترل درونی الهی» مطابقت دارد که در آن فرد، کنترل نهایی امور را به خدا واگذار می‌کند، اما خود را در انتخاب‌هایش مسئول می‌داند. مطالعات جدید نیز این سازوکار را در کاهش اضطراب و افزایش بهزیستی تأیید می‌کنند (ارخودی قلعهنوئی و همکاران، ۱۴۰۰). این رویکرد از اضطراب ناشی از تلاش برای کنترل امور مهارناشدنی می‌کاهد و به آرامش شناختی می‌انجامد.

براساس معارف والای اسلامی، باور به اینکه زندگی خانوادگی یک هدف غایی فراتر از لذت‌های مادی دارد، بخشی از طرح حکیمانه الهی است. این باور به رنج‌ها و چالش‌های زندگی معنا می‌بخشد. آیه «آیا پنداشته‌اید که شما را بیهوده و عبث آفریدیم و اینکه به سوی ما بازگردانده نمی‌شوید؟» (مؤمنون، ۱۱۵)، پوچی و بی‌هدفی را نفی می‌کند. خانواده معنوی، خود را در مسیر حرکت به سوی خدا (بقره، ۱۵۶) می‌بیند. پژوهش‌های اخیر نیز به‌طور گسترده اثربخشی مداخلات مبتنی بر معنا را در افزایش تاب‌آوری در برابر بحران‌ها تأیید کرده‌اند (Laird et al, 2019). یافتن معنا در رنج، قدرتمندترین منبع تاب‌آوری روانی است (Frankl, 1959؛ Park, 2010). خانواده‌ای که برای چالش‌های خود معنایی متعالی می‌یابد در برابر فروپاشی مقاوم‌تر است (Walsh, 2015).

باورهای معنوی، بنیان‌های شناختی و زیربنای معماری خانواده معنوی را تشکیل می‌دهند. هر فعل ارادی انسان نتیجه فرایندی است که با معرفت و شناخت آغاز می‌شود، با تصدیق فایده‌مندی آن فعل به ایجاد میل و گرایش می‌انجامد و در نهایت با تشدید این گرایش به اراده و بروز عمل منتهی می‌گردد. در گفتمان اسلامی، «بینش» دارای دو معنای کلیدی است: نخست، جهان‌بینی^۱ که ناظر بر نگرش توحیدی یا مادی به هستی است و تمایز اصلی آن در ایمان به خداوند به‌عنوان مبدأ غایی عالم ریشه دارد و دوم، بصیرت^۲ که حاصل تفکر، تدبیر و به‌کارگیری عقل در مسیر هدایت است. قرآن در آیه ۴۶ سوره حج، کسانی را که از این نیروی باطنی بهره نمی‌برند، کوردلان حقیقی معرفی می‌کند (باهر، ۱۳۷۰، ص ۵۶-۵۸).

اهمیت این بعد شناختی تا بدانجاست که بخش مهمی از «حُسن فاعلی» (نیت خالصانه) در گرو آن است. چنانچه اعمال صالح فاقد پشتوانه بصیرت و نیت الهی باشند، ناقص بوده و فاقد اثرگذاری کامل در رشد فردی و جمعی خواهند بود. چنان‌که در کلام نبوی ﷺ آمده است: «لَيْسَ الْأَعْمَى مَنْ يَعْمَى بَصَرُهُ، وَ لَكِنَّ الْأَعْمَى مَنْ تَعَمَّى بِبَصِيرَتِهِ» (بحرانی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۹۱۴؛ متقی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۴۲۵). مؤلفه باورهای معنوی، مضامینی چون خدامحوری (ر.ک: آل‌عمران، ۱۹۱؛ رعد، ۳؛ نحل، ۱۱ و ۶۹؛ روم، ۲۱؛ زمر، ۴۲؛ جاثیه، ۱۳)، معادباوری (زخرف، ۷۰-۷۲؛ مؤمنون، ۱۱۵؛ تحریم، ۶)، شناخت ارزش‌های متعالی خانواده (اسراء، ۲۳-۲۴)، خودآگاهی نسبت به خداوند (تین، ۴-۶)، باور به ارزش‌های خانوادگی (نساء، ۱۹؛ منافقون، ۹) و احساس حضور مستمر خداوند در زندگی (حدید، ۴) را دربرمی‌گیرد. این باورها صرفاً مجموعه‌ای از اعتقادات انتزاعی نیستند، بلکه باورهایی پویا و ارزشمند به شمار می‌روند که به «عمل صالح» منتهی می‌شوند (مغنیه، بی‌تا، ص ۹۵؛ قرآنی، ۱۳۸۳، ص ۲۲۳)؛ بنابراین باورها صرفاً مجموعه‌ای از اعتقادات انتزاعی نیستند، بلکه نقشه راه شناختی خانواده هستند که به فعالیت‌ها جهت داده، مبنای مسئولیت‌ها را تعریف کرده و انگیزه مراقبت‌ها را فراهم می‌آورند.

1. Worldview

2. Insight

۳. أمير المؤمنين (عليه السلام): مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ (تمیمی آمدی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۵۸۸).

۴. فَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بَعِيْنُهُ، وَ تَوَاصِيْكُمْ بِيَدِهِ، وَ تَقْلُبُكُمْ فِيْ قَبْضَتِهِ، إِنَّ أَسْرَؤَكُمْ عِلْمَهُ، وَ إِنْ أَعْلَنْتُمْ كِتَابَهُ (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۸۳).

۲. کنش‌های معنوی^۱

این مؤلفه شامل کنش‌های منظم و نمادینی است که خانواده به صورت فردی یا جمعی برای تحکیم ارتباط با خداوند و تقویت هویت معنوی مشترک انجام می‌دهد. این فعالیت‌ها، باورها را از امری انتزاعی به تجربه‌ای ملموس و روزمره تبدیل می‌کنند و بیشترین نمودهای عینی خانواده معنوی را شامل می‌شود. کنش یا رفتار،^۲ تحقق خارجی اراده‌ای است که برآمده از بینش‌ها و گرایش‌های درونی است. این مفهوم کلیه فعالیت‌های آشکار و پنهان فرد همچون رفتارها، فرایندهای فیزیولوژیک و عاطفی و فعالیت‌های عقلی را دربرمی‌گیرد. کنش‌های ارادی هنگامی بروز می‌یابند که فرد نسبت به هدف و راه وصول به آن، شناخت و گرایش کافی داشته باشد (شعاری‌نژاد، ۱۳۹۱، ص ۵۴).

در نظام ارزشی اسلام، ایمان فاقد عمل صالح، ایمانی ناقص و بی‌اثر دانسته می‌شود. جوهره ادیان الهی بر سه اصل ایمان به مبدأ، معاد و عمل صالح استوار است (قرشی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۱۴۸). در چارچوب خانواده، این مؤلفه شامل مصادیقی مانند صلّه رحم (بقره، ۸۳؛ محمد، ۲۲-۲۳)، انس با عبادات جمعی (اعراف، ۲۰۶؛ مزمل، ۲۰؛ بینه، ۵)، نهادینه‌سازی ارزش‌های اخلاقی (انسان، ۸)، آموزش احکام و معارف دینی (اسراء، ۲۳)، تأکید بر کفویت ایمانی در ازدواج و انتقال الگوهای رفتاری معنوی (طور، ۲۱) به نسل بعد می‌باشد. تحقق بالفعل معنویت در خانواده در گرو وجود همین کنش‌ها و فعالیت‌هاست.

این فعالیت‌ها کارکرد «هم‌تنظیمی هیجانی»^۴ دارند. پژوهش‌های اخیر نشان می‌دهند که چگونه فعالیت‌های مشترک همچون مناسک دینی به زوجین در مدیریت استرس و تقویت پیوند عاطفی کمک می‌کند (Butler & Randall, 2013). دعای مشترک در زمان بحران، اضطراب اعضا را کاهش می‌دهد و حس «همبستگی و در یک قایق بودن» را تقویت می‌کند. این مناسک به مثابه «نشانه‌های زمانی»^۵ عمل می‌کند و به زندگی خانوادگی نظم و ساختار می‌بخشند (Spagnola et al., 2007). در نتیجه

1. The Ritual Dimension

2. Action

۳. سُبَّحَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ: مَنْ أَتَى النَّاسَ؟ قَالَ: أَمَرَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَأَنَّهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَوْصَلَهُمْ لِلرَّحِمِ (متقی، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص ۶۸۹).

4. Co-regulation

5. Temporal Markers

حس «اثر بخشی و کارآمدی»^۱ در خانواده تقویت می‌شود و از تمرکز خودشیفته‌وار بر مشکلات درونی جلوگیری خواهد شد؛ این امر به‌ویژه در تربیت فرزندان، همدلی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی را نهادینه می‌سازد که در آیات قرآن (انسان، ۸) به آن تأکید شده است. تحقیقات نشان می‌دهد که مشارکت در فعالیت‌های داوطلبانه، بهزیستی فردی و خانوادگی را افزایش می‌دهد (Yeung et al., 2018). این کنش‌ها پلی میان جهان‌بینی و عمل هستند. آنها از یک‌سو، باورها را در عمل تثبیت و تعمیق می‌کنند و از سوی دیگر، بستری را برای تمرین مسئولیت‌پذیری و ابراز مراقبت در قالبی معنادار فراهم می‌آورند.

۳. مسئولیت‌پذیری معنوی^۲

مسئولیت در هسته معنایی خود، متضمن تعهد و ضمانت است. این مؤلفه به درک و پذیرش وظایف و تعهدات الزام‌آور شرعی و اخلاقی در قبال یکدیگر اشاره دارد که از ایمان به خداوند نشأت می‌گیرد. هر فرد در شبکه‌ای از روابط با خداوند، خود، دیگران و خانواده قرار دارد و در قبال هر یک، مسئولیت‌هایی برعهده اوست. خطرناک‌ترین این مسئولیت‌ها، پاسخگویی در پیشگاه خالق نسبت به اعمال و کردار است. این مسئولیت‌ها حقوق و تکالیف متقابل را تعریف کرده، و ساختار خانواده را قوام می‌بخشند. خانواده یکی از بزرگ‌ترین نعمات و امانات الهی است و بی‌توجهی به مسئولیت‌های مرتبط با آن، نظام خانواده را به سوی زوال سوق می‌دهد (طه، ۱۳۲؛ بقره، ۱۳۳).

در خانواده‌ای که مسیر حرکت آن، تقرب به خداوند است؛ اعضا، به‌ویژه والدین در قبال یکدیگر مسئولیت‌های مشخصی دارند. این مسئولیت‌ها شامل رعایت حقوق متقابل (یوسف، ۸)، التزام عملی به اخلاق و معنویت،^۳ فراهم آوردن زمینه رشد معنوی و نیز حراست از اعضای خانواده در برابر انحرافات (تحریم، ۶) است؛ چنان‌که قرآن کریم در آیه ۶ سوره تحریم می‌فرماید: «ای مؤمنان! خود و خانواده خود را از آتشی که هیزم آن انسان‌ها و سنگ‌هاست، حفظ کنید» و نیز در آیه ۵۵ سوره مریم به صراحت

1. Efficacy

2. Spiritual Responsibility

۳. خَيْرَكُمْ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ وَأَنَا خَيْرُكُمْ لِأَهْلِي (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۵۵۵): مَنْ صَبَرَ عَلَى سُوءِ خُلُقِ امْرَأَتِهِ أَعْطَاهُ اللَّهُ مِنَ الْأَجْرِ مَا أَعْطَاهُ دَاوُدُ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَى بَلَاءِهِ، وَ مَنْ صَبَرَ عَلَى سُوءِ خُلُقِ زَوْجَتِهِ أَعْطَاهَا مِثْلَ ثَوَابِ آسِيَةِ بَثْثِ مُزَاجِمِ (ابن بابویه، ۱۴۰۶ق، ص ۲۸۷).

و مستقیم به آن امر فرموده است. این «آتش» هم می تواند اخروی باشد و هم استعاره‌ای از آسیب‌های روانی و اجتماعی دنیوی. مفسران این آیات (مریم، ۵۵؛ طه، ۱۳۲) را به وظیفه والدین در تربیت دینی و معنوی سالم فرزندان و فراهم‌سازی محیطی پاک و به دور از آلودگی‌های فکری و اخلاقی تعبیر کرده‌اند (مغنیه، بی‌تا، ص ۷۵۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۱، ج ۲۴، ص ۲۸۷). این مسئولیت فراتر از تأمین نیازهای مادی، تغذیه روح و جان اعضای خانواده و همچنین رعایت انصاف و عدالت در رفتار، تخصیص منابع و ابراز محبت بین همسر و فرزندان (مائده، ۸) را هدف قرار می‌دهد و از مقدمات ازدواج تا همه مراحل زندگی مشترک و تربیت فرزندان استمرار می‌یابد. پژوهش‌های جدید در حوزه روابط نزدیک، اهمیت انصاف و توازن را در رضایت از رابطه تأیید می‌کنند (Rodrigues et al, ۲۰۱۷). بی‌عدالتی در خانواده، بذر کینه و رقابت ناسالم را می‌کارد و به «مثلث‌سازی»^۱ در روابط می‌انجامد و آن مفهومی است که همچنان در خانواده‌درمانی معاصر کاربرد دارد (Skowron & Dendy, 2018). مسئولیت‌پذیری ساختار اخلاقی خانواده معنوی را شکل می‌دهد. این بعد، ترجمان باور به عدالت الهی در روابط انسانی است و چارچوبی را برای مراقبت‌های منصفانه و هدفمند ایجاد می‌کند.

۴. مراقبت‌های معنوی^۲

مراقبت‌های معنوی به سازوکارهای پیشگیرانه و محافظتی گفته می‌شود که خانواده را در مسیر تعالی معنوی از آسیب‌ها و خطرات درامان می‌دارد. این مؤلفه به معنابخشی به روابط خانوادگی در راستای هدف غایی خلقت (قرب الهی) و حراست از دستاوردهای معنوی خانواده می‌پردازد. در پرتوی این مراقبت‌ها، خانواده از ارتباطات غیرشرعی و محیط‌های گناه‌آلود پرهیز می‌کند و نسبت به ورود افرادی هوشیار است که شاید به سلامت معنوی خانواده آسیب بزنند (احزاب، ۳۳؛ نور، ۳۳). این مؤلفه به کنش‌های محبت‌آمیز، حمایت‌گرانه و همدلانه‌ای اشاره دارد که فراتر از وظیفه و با الهام از صفات رحمانی خداوند انجام می‌شود.

1. Triangulation

2. The Caregiving Dimension

یکی از برجسته‌ترین مصادیق این مؤلفه، دقت در کسب و مصرف روزی حلال (نساء، ۲۹)^۱ است؛ زیرا مال حرام، نورانیت قلب و معنویت را تباہ می‌سازد. این مراقبت‌ها نیز شامل واکنش سازنده در برابر خطای یکی از اعضاست (فتح، ۱۱؛ تغابن، ۱۴)؛ به‌گونه‌ای که سایرین، به‌ویژه والدین با تذکر، دست‌گیری و ارائه الگوهای درست (بقره، ۱۳۳)^۲ به اصلاح و تربیت او همت می‌گمارند (طور، ۲۱). بخشش (نور، ۲۲) دیگران را به امید بخشیدن الهی گره می‌زند. بخشش یک راهبرد مقابله‌ای هیجان‌مدار بسیار کارآمد است که از نشخوار فکری و کینه‌توزی (که به استرس مزمن می‌انجامد) جلوگیری می‌کند. پژوهش‌های واشینگتون^۳ و همکارانش در سال‌های اخیر نیز نشان دادند که مداخلات مبتنی بر بخشش، به‌طور مستقیم سلامت روان و رضایت زناشویی را افزایش می‌دهند (Washington et al., 2022). این مؤلفه با ابعاد «نظارت و کنترل»^۴ در مدل‌های فرزندپروری (مانند بامریند) قرابت دارد؛ با این تفاوت که انگیزه آن نه کنترل‌گری، بلکه عشق و دلسوزی برای سعادت ابدی دیگری است. این امر یک نظارت مراقبت‌محور است. یک فراتحلیل جدید نشان می‌دهد که نظارت والدین، هنگامی که با گرما و محبت همراه باشد، یک عامل محافظتی کلیدی در برابر رفتارهای پرخطر نوجوانان است (حسینی و همکاران، ۱۳۹۶).

این بُعد از معنویت، هوشیاری در برابر موانع مسیر کمال را نیز دربردارد؛ حتی اگر این موانع، دلبستگی‌های عاطفی به اعضای خانواده باشد که فرد را از حرکت بازمی‌دارد (مدرسی، ۱۳۷۷، ج ۱۶، ص ۳۷). مؤمن باید در برابر هر کلام محبت‌آمیزی که هدف آن سست کردن اراده او در مسیر الهی است، محتاط و بصیر باشد. مراقبت‌ها قلب تپنده و وجه رحمانی خانواده معنوی هستند. چنین کنش‌هایی باور به رحمت الهی را در روابط متجلی ساخته، از چارچوب خشک مسئولیت‌ها فراتر می‌روند و به آنها لطافت و عمق می‌بخشند.

۱. رسول‌الله ﷺ: یا أباذر، مَنْ لَمْ يُبَالِ مِنْ أَيْنَ اكْتَسَبَ الْمَالُ لَمْ يُبَالِ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مِنْ أَيْنَ أَدْخَلَهُ النَّارَ (دیلمی، ۱۳۶۷، ص ۱۸۹).
 ۲. وَ أَمَّا حَقُّ الْوَلَدِ فَتَعَلَّمَ أَنَّهُ مِنْكَ وَ مُضَافٌ إِلَيْكَ فِي عَاجِلِ الدُّنْيَا بِخَيْرِهِ وَ شَرِّهِ وَ أَنْكَ مُسْئِلٌ عَمَّا وَلِيَتْهُ مِنْ حُسْنِ الْأَدَبِ وَ الدَّلَالَةِ عَلَى رَبِّهِ وَالْمَعُونَةِ لَهُ عَلَى طَاعَتِهِ (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۶۲۲).

3. Worthington

4. Monitoring and Control

۵. فضای معنوی^۱

فضای معنوی برآیند و حاصل تعامل نظام‌مند چهار مؤلفه پیشین و به‌مثابه زیست‌بوم حاکم بر خانواده است. فضا یک ویژگی سیستمی می‌باشد و به «جو عاطفی-معنوی» حاکم بر خانه اشاره دارد؛ کیفیتی که وقتی وارد یک خانواده می‌شویم آن را حس می‌کنیم. این فضا یک ویژگی «ظهور یافته»^۲ است که از کلیت نظام خانواده برمی‌خیزد. در خانواده‌ای که ارتباطات صبغه الهی دارد (نساء، ۱۹)، اعضا به فرامین اخلاقی و شرعی التزام عملی دارند (نساء، ۳۴؛ احزاب، ۳۷)^۳ و تلاشی جمعی برای دوری از گناه صورت گرفته (احقاف، ۱۳)،^۴ یک فضای معنوی شکل می‌گیرد (طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۴۵). در چنین فضایی حضور خداوند محسوس است (انفال، ۷۲)^۵ و مفاهیمی چون معاشرت نیکو، انصاف در رفتار، گفتار پسندیده، عواطف سالم (روم، ۲۱) و انجام وظایف، معنای عمیق‌تری می‌یابند.

اگرچه عبارت «فضای معنوی» مستقیماً در قرآن به کار نرفته، اما این مفهوم به‌عنوان یک مقوله تحلیلی، ریشه در شواهد مفهومی فراوانی در متون دینی دارد. این فضا را می‌توان مصداقی از نزول «سکینه» دانست که خداوند آن را بر قلوب مؤمنان نازل می‌کند (فتح، ۴). وقتی باورها، فعالیت‌ها، مسئولیت‌ها و مراقبت‌های اعضای خانواده صبغه الهی پیدا می‌کند، این آرامش از سطح فردی فراتر می‌رود و به یک کیفیت پایدار و حاکم بر کل محیط خانواده تبدیل می‌شود. قرآن کریم به خانه‌هایی با چنین ویژگی ممتازی اشاره می‌فرماید: «فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ...» (نور، ۳۶). این «رفعت» مقامی معنوی است که در اثر ذکر و عبادت مداوم حاصل می‌شود. در روایات نیز به این جو حاکم اشاره شده است. از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده که فرمود: «خانه‌هایتان را با تلاوت قرآن نورانی کنید... همانا خانه‌ای که در آن قرآن بسیار تلاوت شود، خیر و برکتش زیاد می‌شود و برای اهل آسمان می‌درخشد، همان‌گونه که ستارگان آسمان برای اهل زمین می‌درخشند» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲،

1. The Spiritual Atmosphere

2. Emergent Property

۳. قَدَارَهَا عَلَى كُلِّ حَالٍ وَاحْسَنُ الصُّحْبَةِ لَهَا فَيَصْفُو عَيْشُكَ (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۵۵۶).

۴. أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام: صَبِرْتُ عِنْدَ الْمُصِيبَةِ حَسَنٌ جَمِيلٌ وَأَحْسَنُ مِنْ ذَلِكَ الصَّبْرُ عِنْدَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَيْكَ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۹۰).

۵. فَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بَعِيْنُهُ، وَ تَوَاصِيْكُمْ بِبِرِّهِ، وَ تَقْلُبُكُمْ فِي قَبَضَتِهِ، إِنَّ أَسْرَزْتُمْ عِلْمَهُ، إِنَّ إِنْ أَعْلَنْتُمْ كِتْبَهُ (نهج البلاغه، خطبه ۱۸۳).

ص ۶۱۰). این تعابیر به‌روشنی از یک کیفیت سیستمی و فضایی ناملموس، اما تأثیرگذار و ادراک‌پذیر سخن می‌گویند که ما در این الگو از آن با عنوان «فضای معنوی» یاد می‌کنیم.

معنویت همچون شیمی است که کالبد خانواده را عطرآگین می‌سازد و در تمام باورها، کنش‌ها و روابط اعضا جاری می‌شود. خانواده معنوی، خانواده‌ای است که در چنین فضایی زندگی می‌کند، سبک زندگی آن الهی است و اعضای آن هم در برابر تهاجمات بیرونی به حریم اعتقادی خود حساس‌اند و هم مراقب هستند که با اعمال و رفتار خود، این محیط معنوی را مخدوش نسازند (مصلحی، ۱۴۰۱، ص ۲۰۲).

احساس آرامش، امنیت و ثبات درونی حاکم بر خانه، صرفاً نبود تنش نیست بلکه یک حضور مثبت و آرام‌بخش است. این فضا همانند یک «محیط کم‌استرس و با حمایت بالا» می‌باشد که بهترین بستر برای رشد سالم اعضای خانواده است. مفهوم «امنیت روانی»^۱ که در محیط‌های کاری از سوی ادموندسن^۲ (۲۰۱۹) توسعه یافته، به‌طور فزاینده‌ای برای تحلیل روابط خانوادگی نیز به کار می‌رود؛ فضایی که در آن اعضا جرئت می‌کنند خود واقعی‌شان باشند، اشتباه کنند و بدون ترس از طرد شدن، آسیب‌پذیری خود را نشان دهند. در چنین فضای معنوی، جوی سرشار از خوش‌بینی واقع‌گرایانه به آینده و انرژی برای حرکت و رشد وجود دارد و یأس از رحمت خدا از بزرگ‌ترین گناهان به شمار می‌رود. خانواده معنوی همواره به گشایش الهی امیدوار است (زمر، ۵۳). این مؤلفه با نظریه امید استایدنر^۳ (شامل اراده و راهیابی^۴)، تطابق دارد. یک فراتحلیل جدید ارتباط قوی بین امید (براساس این نظریه) و تاب‌آوری روان‌شناختی را تأیید می‌کند (Yan et al., 2024). باورهای معنوی، «اراده» و توکل به خدا و دعا، «راهیابی» را تقویت می‌کنند و خانواده را حتی در تاریک‌ترین شرایط، پویا و روبه‌جلو نگاه می‌دارند. این فضا یک نتیجه ایستا نیست، بلکه یک عامل پویاست. جو معنوی حاصل از تعامل چهار بعد دیگر در یک حلقه بازخوردی قدرتمند، باورهای اعضا را تقویت کرده، آنان را برای انجام فعالیت‌ها، پذیرش مسئولیت‌ها و ارائه مراقبت‌های بیشتر ترغیب می‌کند و بدین‌ترتیب پایداری و رشد سیستم را تضمین می‌نماید.

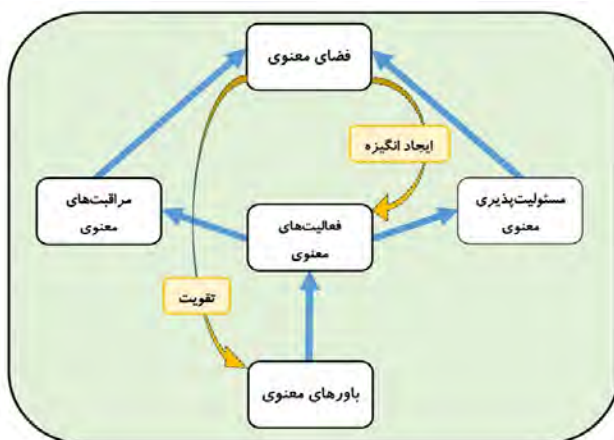
در جدول ۱، به خلاصه‌ای از مؤلفه‌ها، زیرمؤلفه‌ها و برخی از مستندات این یافته‌ها اشاره شده است:

1. Psychological Safety
2. Edmondson
3. Snyder's Hope Theory
4. Willpower & Waypower

جدول ۱: مؤلفه‌ها و مستندات الگوی معنویت در خانواده

مفهوم	مؤلفه‌ها	زیر مؤلفه‌ها	برخی از مستندات
الگوی معنویت در خانواده	باورهای معنوی	خدا باوری	فصلت، ۵۳؛ بقره، ۳-۵؛ زخرف، ۷۰-۷۲؛ یس، ۵۰؛
		معاد باوری	تحریم، ۶؛ نحل، ۷۲؛ اعراف، ۵۸؛ طور، ۲۱؛ نساء،
		خود آگاهی نسبت به خدا	۱۲۹؛ حدید، ۴؛ فرقان، ۷۴؛ ابن حیون، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۵۱۵.
		باور به ارزش‌های خانوادگی	
	فعالیت‌های معنوی	ارتباطات خانوادگی مبتنی بر ارزش‌های دینی	
		انس با عبادات و معنویات در خانواده	بقره، ۸۳؛ بینه، ۵؛ طور، ۲۱؛ تحریم، ۶؛ بقره، ۲۲۱؛
		نهادینه‌سازی ارزش‌های معنوی در خانواده	اسراء، ۲۳؛ طه، ۱۳۲؛ مریم، ۵۵؛ مزمل، ۲۰؛ بقره، ۱۳۳؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲ش، ج ۱، ص ۲۲.
		آموزش احکام و باورهای دینی در خانواده	
	مسئولیت‌پذیری معنوی	انجام وظایف و مسئولیت خانوادگی	بقره، ۲۳۳؛ هود، ۴۵؛ مریم، ۵۵؛ بقره، ۲۲۸؛ احقاف،
		عدالت‌ورزی در خانواده	۱۵؛ طلاق، ۶؛ نساء، ۲؛ نساء، ۳؛ تحریم، ۶؛ نساء،
		تربیت دینی صحیح فرزندان	۳۴؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۶۲۲.
	مراقبت‌های معنوی	غیرت‌ورزی	بقره، ۱۸۷؛ مؤمنون، ۵-۷؛ تغابن، ۱۴؛ فتح، ۱۱؛
		فرزندپروری معنوی	منافقون، ۹؛ تحریم، ۶؛ تغابن، ۱۵؛ طور، ۲۱؛ نساء،
		روزی حلال	۲؛ طبرسی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۴۵.
		دلبستگی به خانواده در مقابل دین	
فضای معنوی		احساس حضور خدا در زندگی	روم، ۲۱؛ نساء، ۱۹؛ نور، ۵۸؛ نساء، ۱۹؛ انعام، ۳؛
		عواطف خانوادگی	طلاق، ۶؛ اعراف، ۱۸۹؛ لقمان، ۱۴؛ اعراف، ۵۸؛
		التزام عملی به اخلاق در خانواده	حجرات، ۱۲؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۱۲.
		امنیت روانی معنوی در خانواده	

در نهایت، این پنج مؤلفه به صورت یک چرخه فضیلت عمل می‌کنند: باورهای ریشه‌دار به فعالیت‌ها، مسئولیت‌ها و مراقبت‌های معنادار می‌انجامند و این کنش‌های هماهنگ، فضایی سرشار از سکینه و امید را خلق می‌کنند که به نوبه خود، باورها را تعمیق و تقویت می‌نماید.

نمودار ۲: مدل مفهومی الگوی معنویت در خانواده

روایی محتوایی الگوی معنویت در خانواده

به منظور اطمینان از دلالت مستندات بر مؤلفه‌ها، فرم روایی محتوای مؤلفه‌های معنویت در خانواده شامل مؤلفه‌ها و مستندات قرآنی و روایی آن تهیه و به ۳۴ نفر از کارشناسان علوم اسلامی و روان‌شناسی ارائه شد که نتیجه آن در جدول ۲ به شرح زیر آمده است:

جدول ۲: شاخص روایی محتوایی مؤلفه‌ها (CVI)

ردیف	مؤلفه‌ها	شاخص روایی محتوا	تأیید / رد
۱	باورهای معنوی	۹۲/۸۵٪	تأیید
۲	فعالیت‌های معنوی	۹۴/۶۱٪	تأیید
۳	مسئولیت‌پذیری معنوی	۹۴/۱۶٪	تأیید
۴	مراقبت‌های معنوی	۹۳/۳۳٪	تأیید
۵	فضای معنوی	۹۲/۲۹٪	تأیید

با توجه به اینکه مقدار CVI نباید کمتر از ۰/۷۹ باشد، این مقدار در مؤلفه‌ها صادق بود و این امر نشان‌دهنده روایی محتوایی این الگو می‌باشد.

همبستگی مؤلفه‌های معنویت خانواده

جدول ۳: آمارهای توصیفی و ضرایب همبستگی مؤلفه‌های معنویت خانواده

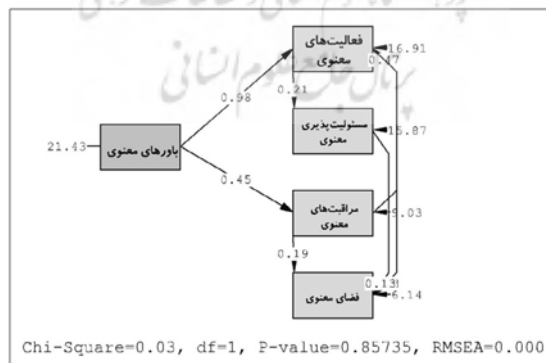
ردیف	مؤلفه‌ها	میانگین	انحراف معیار	۱	۲	۳	۴	۵
۱	باورهای معنوی	۵۲/۰	۴/۶۳	۱				
۲	رفتارهای معنوی	۴۸/۱	۷/۰۲	۰/۶۳۷**	۱			
۳	مسئولیت‌پذیری معنوی	۲۴/۹	۲/۵۸	۰/۴۹۸**	۰/۶۲۲**	۱		
۴	مراقبت‌های معنوی	۳۵/۷	۳/۶۵	۰/۵۶۶**	۰/۶۰۹**	۰/۴۸۹**	۱	
۵	فضای معنوی	۲۷/۰	۳/۴۸	۰/۵۲۶**	۰/۶۷۲**	۰/۵۶۵**	۰/۵۲۰**	۱
۶	معنویت خانواده	۱۸۷/۷	۱۷/۶۴	۰/۸۱۰**	۰/۹۱۵**	۰/۷۳۷**	۰/۷۷۲**	۰/۷۹۳**

$P \leq 0/01^{**}$

در جدول ۳، میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های پنج‌گانه معنویت در خانواده و نمره کل سازه مذکور ارائه شده است. همبستگی دویه‌دوی همه مؤلفه‌های معنویت در خانواده و همبستگی مؤلفه‌ها با کل سازه معنویت در خانواده مثبت و معنادار است.

تحلیل مسیر الگوی معنویت در خانواده

به منظور بررسی برازش الگوی معنویت در خانواده از تحلیل مسیر استفاده شد. نمودار مسیر مورد بررسی به صورت زیر است.

نمودار ۳: الگوی معنویت در خانواده: تحلیل مسیر

جدول ۴: شاخص‌های برازش الگوی معنویت در خانواده

ردیف	شاخص مناسبت مدل	ارزش‌های مورد انتظار (سفارش شده)	ارزش‌های محاسبه شده مدل	وضعیت
۱	AGFI	۰/۹ و بیشتر	۰/۹۹	مطلوب
۲	IFI	۰/۹ و بیشتر	۰/۹۹	مطلوب
۳	CFI	۰/۹ و بیشتر	۰/۹۹	مطلوب
۴	RMSEA	پایین‌تر از ۰/۰۸	۰/۰۰۰	مطلوب
۶	$\frac{x^2}{df}$	کوچک‌تر از ۳	۰/۰۳	مطلوب

محاسبه شاخص‌های مناسبت مدل الگوی معنویت در خانواده نشان می‌دهد که تحلیل مسیر از برازش خوبی برخوردار است؛ بنابراین الگوی ارائه‌شده برای تبیین روابط ساختاری مؤلفه‌های معنویت در خانواده برازش مناسبی دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف فراتر رفتن از توصیف‌های پراکنده و ارائه یک چارچوب مفهومی منسجم به طراحی «معماری خانواده معنوی؛ الگوی پنج‌بعدی معنویت در خانواده» از راه تحلیل استنتاجی - اجتهادی آیات قرآن و تلفیق آن با مفاهیم روان‌شناختی پرداخت. یافته‌ها به شناسایی پنج بعد پویا و درهم‌تنیده باورها، فعالیت‌ها، مسئولیت‌پذیری، مراقبت‌ها و فضای معنوی انجامید. الگوی ارائه‌شده در این پژوهش، ضمن همخوانی با کلیات پژوهش‌های پیشین با ایجاد تمایزهای مفهومی دقیق و معرفی ابعاد جدید به تعمیق و توسعه دانش موجود کمک می‌کند. یافته‌های این پژوهش، نتایج پژوهش‌های کاربردی (مانند فرج‌نیا و همکاران، ۱۴۰۲؛ Mahoney, 2010) که بر رابطه مثبت معنویت با رضایت زناشویی و تاب‌آوری تأکید داشتند، تأیید و نیز سازوکارهای این تأثیرگذاری را کالبدشکافی می‌کند؛ برای مثال، این الگو نشان می‌دهد که «رضایت زناشویی» صرفاً محصول یک «باور» انتزاعی نیست، بلکه برآیند تعامل پیچیده‌ای از مسئولیت‌شناسی مبتنی بر عدالت و انجام وظایف (مؤلفه ۳)، مراقبت مبتنی بر غیرت، مودت و رحمت (مؤلفه ۴) و توانایی مدیریت تعارض از راه عفو و بخشش (مؤلفه ۴) است که همگی از باور توحیدی (مؤلفه ۱) نشأت می‌گیرند. این تبیین، «جعبه سیاه» معنویت را می‌گشاید که در مطالعات همبستگی مغفول مانده بود؛ همچنین، این الگو ضمن تأیید ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری که در الگوهای کیفی

پیشین (مانند ملکی فاراب، ۱۴۰۰؛ پسندیده، ۱۴۰۳) شناسایی شده بود، آنها را با ایجاد سه تمایز کلیدی به سطحی بالاتر از دقت مفهومی ارتقا می‌دهد:

۱. تفکیک کنش‌های وظیفه‌محور از کنش‌های رحمانی: این الگو با تفکیک «مسئولیت‌ها» (تعهدات اخلاقی الزام‌آور) از «مراقبت‌ها» (کنش‌های محبت‌آمیز و فراتر از وظیفه)، نشان می‌دهد که یک خانواده معنوی، هم ساختاری مبتنی بر عدالت و حقوق دارد و هم فضایی سرشار از احسان و ایثار. این تمایز غنای مفهومی آموزه‌های قرآنی مانند تفکیک بین «عدل» و «احسان» را در ساختار روان‌شناختی خانواده نمایان می‌سازد.

۲. عملیاتی‌سازی کنش‌های بیرونی: به جای استفاده از مفهوم کلی «رفتار»، این الگو آن را به دو بعد متمایز «فعالیت‌های آیینی» (مانند نماز) و «مراقبت‌های ارتباطی» (مانند ابراز مودت) تقسیم می‌کند. این تفکیک همسو با دیدگاه روان‌شناسی دین است که بین دینداری آیینی^۱ و معنویت ارتباطی^۲ تمایز قائل می‌شود (Pargament, 2007).

۳. معرفی بُعد سیستمی «فضا»: مهم‌ترین وجه تمایز این الگو، مفهوم‌پردازی «فضای معنوی» به‌عنوان یک کیفیت سیستمی و برآیند نهایی است. این یافته همسو با نظریه سیستم‌های خانواده^۳ است که بر کیفیت‌های کل‌نگر و جو حاکم بر خانواده تأکید دارد (Walsh, 2015). مفهوم قرآنی «امنیت روانی معنوی» که در این الگو به‌عنوان هسته اصلی «فضا» معرفی شد، چیزی فراتر از نبود تنش (در روان‌شناسی) است؛ این یک آرامش و امنیت وجودی مثبت و نازل‌شده از منبعی متعالی می‌باشد که به خانواده ثبات می‌بخشد.

معنویت در خانواده، پدیده‌ای چندوجهی، پویا و عمیق است که نمی‌توان آن را به چند باور یا رفتار آیینی تقلیل داد. الگوی پنج‌بعدی ارائه‌شده در این پژوهش نشان داد که خانواده معنوی سیستمی زنده است که در آن، باورهای ریشه‌دار به فعالیت‌های هویت‌بخش، مسئولیت‌های ساختار ساز و مراقبت‌های پیونددهنده جان می‌بخشند و در نهایت فضایی سرشار از آرامش، امنیت و امید را خلق می‌کنند. این چارچوب یکپارچه، نه تنها درک ما را از این پدیده غنی‌تر می‌سازد، بلکه راه را برای

1. Ritualistic Religiosity

2. Relational Spirituality

3. Family Systems Theory

حرکت از «توصیف» به سوی «توانمندسازی» خانواده‌ها در مسیر پرچالش اما پرثمر زندگی معنوی هموار می‌کند.

از نوآوری‌های این پژوهش می‌توان به نوآوری روش‌شناختی آن اشاره کرد. ارائه روش «تحلیل مضمون استنتاجی-اجتهادی» که به صورت نظام‌مند، متن وحیانی را مبنای نظریه‌پردازی قرار می‌دهد و از روان‌شناسی به عنوان ابزار فهم و صورت‌بندی بهره می‌برد، یک گام مهم در جهت تولید «علوم انسانی اسلامی» کارآمد و اصیل است. مهم‌ترین نوآوری این پژوهش، فراتر رفتن از ارائه یک فهرست ایستا از ویژگی‌ها و حرکت به سوی یک مدل سیستمی و پویاست. این الگو نشان می‌دهد که ابعاد پنج‌گانه معنویت در خانواده در یک «چرخه فضیلت خودتقویت‌گر» با یکدیگر در تعامل هستند. در این چرخه، باورها به کنش‌ها شکل می‌دهند، کنش‌ها ساختارهای ارتباطی (مسئولیت و مراقبت) را می‌سازند و این ساختارها در نهایت فضایی را خلق می‌کنند که خود، باورها را تعمیق می‌بخشد. این تبیین سیستمی، درک عمیق‌تری از سازوکارهای درونی پایداری و رشد معنویت در خانواده را فراهم می‌آورد و آن را از یک مفهوم انتزاعی به یک واقعیت طبیعی و قابل تحلیل تبدیل می‌کند.

در بیان کاربردهای آن می‌توان بیان کرد که این الگو یک نقشه تشخیصی^۱ جامع برای ارزیابی سلامت معنوی خانواده‌ها فراهم می‌کند. درمانگر می‌تواند ارزیابی کند که خانواده در کدام بُعد (باور، فعالیت، مسئولیت، مراقبت یا فضا) دچار ضعف یا چالش است و براساس آن، مداخلات خود را به صورت هدفمند طراحی کند؛ همچنین می‌توان کارگاه‌های آموزشی پیش از ازدواج و دوره‌های فرزندپروری را براساس این پنج بعد طراحی کرد تا به زوجین و والدین، مهارت‌های عملی برای ایجاد یک خانواده معنوی آموزش داده شود و سرانجام نهادهای فرهنگی و رسانه‌ها می‌توانند از این الگو برای تولید محتوای رسانه‌ای (فیلم، سریال و مستند) استفاده کنند که تصویر یک خانواده سالم و معنوی را نه به شکلی شعاری، بلکه در قالب این ابعاد ملموس و قابل درک به نمایش بگذارد.

از محدودیت‌های موجود می‌توان به تمرکز پژوهش حاضر بر منبع اصلی (قرآن کریم) و روایات تفسیری اشاره کرد که به صورت تفصیلی به روایات و سنت نپرداخته است و می‌تواند در پژوهش‌های بعدی مورد توجه قرار گیرد؛ همچنین این الگو در بستر فرهنگ اسلامی-ایرانی تدوین شده، و تعمیم‌پذیری

آن به سایر فرهنگ‌ها نیازمند مطالعات بین‌فرهنگی است. مهم‌ترین گام بعدی، طراحی و روان‌سنجی یک پرسشنامه کمی براساس این الگوی پنج‌بعدی برای ارزیابی سطح معنویت در خانواده‌هاست که البته همزمان پس از انجام این پژوهش به آن نیز پرداخته و طراحی شده است؛ همچنین انجام پژوهش‌های طولی، و طراحی و ارزیابی اثربخشی مداخلات نیز می‌تواند مورد پژوهش‌های آینده قرار گیرد.

منابع

* قرآن کریم

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۳)، من لایحضره الفقیه، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بیروت: دارالفکر.
- ارخودی قلعه‌نوئی، مهدی، حقایقی، مرضیه، و سعیدی رضوانی، طلیعه (۱۴۰۰)، «نقش واسطه‌ای امید به زندگی در رابطه باورهای مذهبی و اضطراب بیماری کروناویروس»، فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان درمانی، س ۱۲، ش ۴۷، ص ۳۰۷-۳۲۷. <https://doi.org/10.22054/qc-cpc.2021.58322.2625>
- امین‌زاده، فاطمه، و بلند، حسن (۱۴۰۳)، «رابطه هوش معنوی و بخشودگی بین فردی با نقش میانجی تاب‌آوری در همسران افراد تحت درمان نگهداره متادون»، رویش روان‌شناسی، س ۱۳، ش ۹، ص ۸۱-۹۰. <https://frooyesh.ir/article-1-5456-fa.html>
- باهنر، محمدجواد (۱۳۷۰)، جهان‌بینی اسلامی، چ ۷، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۶ق)، البرهان فی تفسیر القرآن، تهران: بنیاد بعثت.
- بهلولی، نادر، هدایت فسندوز، علی، و ایمانی حسنلوئی، مهدی (۱۳۹۷)، «بررسی تأثیر معنویت بر رفتار اخلاقی در خانواده: واکاوی دیدگاه دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد نقده و واحد سولدوز»، معرفت اخلاقی، س ۹، ش ۲۳، ص ۶۷-۸۳. <https://marefateakhlagi.nashriyat.ir/node/235>
- پسندیده، عباس (۱۴۰۳)، راز رضایت: چارچوب نظری رضایت‌مندی در اسلام، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۸)، غرر الحکم و درر الکلم، قم: دار الکتاب الاسلامی.
- جان‌بزرگی، مسعود (۱۳۹۵)، «اثر خانواده‌درمانگری سیستمی معنوی بر رضایت زناشویی و کنش‌وری خانواده (الگوی مهر و قدرت)»، پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، س ۴، ش ۶، ص ۹-۳۸. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.25386190.1395.4.1.1.8>
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۸)، زن در آئینه جلال و جمال، قم: نشر اسراء.

- حسنی، سید حمیدرضا و علی پور، مهدی (۱۳۹۴)، پارادایم اجتهادی دانش دینی پاد، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

- حسینی، سیده فاطمه، ثنایی، باقر، پورحسین، رضا و کراسکیان، آدیس (۱۳۹۶)، «فراتحلیل کیفی مقالات پژوهشی حوزه تعامل والد-نوجوان، رویش روان‌شناسی، س ۶، ش ۳، ص ۶۳-۹۴. <http://frooyesh.ir/article-1-268-fa.html>

- دهخدا، علی اکبر (۱۳۹۰)، فرهنگ دهخدا، به کوشش غلامرضا ستوده، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- دیلمی، حسن بن محمد (۱۳۶۸)، أعلام الدین فی صفات المؤمنین، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث.

- ربیعی، نجمه و الهوردی‌ها، محمد مهدی (۱۴۰۰)، «مقایسه اثربخشی مداخلات اسلامی معنوی و رویکرد شناختی رفتاری بر افزایش رضایت زناشویی زوجین اصفهانی»، مجله سلامت و مراقبت، س ۲۳، ش ۲، ص ۱۹۱-۲۰۳. <http://hcjournal.arums.ac.ir/article-1-1302-fa.html>

- شالچی، بهزاد، سهرابی، ظریفه و حاتم‌پور، شورش (۱۳۹۷)، «ارتباط کارکرد خانواده و موقعیت اجتماعی-اقتصادی با آسیب‌پذیری نسبت به اعتیاد با نقش میانجی هوش معنوی»، مجله علوم پزشکی گیلان، س ۲۷، ش ۱۰۸، ص ۲۵-۳۴. <http://journal.gums.ac.ir/article-1-1753-fa.html>

- شعاری‌نژاد، علی اکبر (۱۳۹۱)، فرهنگ علوم رفتاری، تهران: انتشارات اطلاعات.

- صادقی، مسعود، فاتحی‌زاده، مریم، احمدی، سید احمد، بهرامی، فاطمه و اعتمادی، عذرا (۱۳۹۴)، «تدوین مدل خانواده سالم براساس دیدگاه متخصصان خانواده» (یک پژوهش کیفی). مشاوره و روان‌درمانی خانواده، س ۵، ش ۱، ص ۱۴۱-۱۷۰. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.2251665> 4.1394.5.1.7.3

- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۷)، تفسیر جوامع الجامع، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- غلام‌پور نقارچی، فاطمه (۱۴۰۱)، «تأثیر سلامت معنوی والدین بر سلامت روان فرزندان»، نشریه اسلام و سلامت، س ۶، ش ۲، ص ۱۰۸-۱۱۶. <http://iajhj.ir/article-1-264-fa.html>

- فرج‌نیا، سعیده، بلیاد، محمدرضا، حسینیان، سیمین و حسین‌زاده تقوایی، مرجان (۱۴۰۲)، «نقش میانجی‌گر نگرش معنوی در رابطه با الگوهای ارتباطی و سازگاری زناشویی»، مطالعات اسلامی زنان و خانواده، س ۱۰، ش ۱۸، ص ۲۳۳-۲۵۶. https://pubs.jz.ac.ir/article_180452.htm

l#ar_info_pnl_cite

- قاسمی، سیمین و اعتمادی، عذرا (۱۳۹۵)، «رابطه بین پابندی مذهبی و بخشش با کیفیت روابط زوجین و خانواده همسر در زنان»، روان‌شناسی و دین، س ۹، ش ۳۴، ص ۹۷-۱۰۹. [https://rav-](https://rav-anshenasi.nashriyat.ir/node/355)

[anshenasi.nashriyat.ir/node/355](https://rav-anshenasi.nashriyat.ir/node/355)

- قرآنی، محسن (۱۳۸۳)، تفسیر نور، تهران: انتشارات صدرا.

- قرشی، باقر شریف (۱۴۰۸ق)، نظام الأسره فی الإسلام، قم: دارالأنواء.

- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی، تهران: دارالکتب الإسلامیه.

- کوکی سیوکی، فاطمه، حمیدی، فریده و فکوری حاجی‌یار، حسین (۱۴۰۲)، «ارائه مدل پارادایمی تبیین رضایت زناشویی در زوجین خانواده ترکیبی ایرانی»، مجله روان‌شناسی و روان‌پزشکی شناخت، س ۱۰، ش ۱، ص ۵۹-۷۴. <http://shenakht.muk.ac.ir/article-1-1603-fa.html>

- متقی، علی بن حسام‌الدین (۱۴۱۹ق)، کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال، قم: دارالکتب العلمیه.

- مدرسی، سیدمحمدتقی (۱۳۷۷)، تفسیر هدایت، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

- مصباح، مجتبی، مصلحی، جواد، مهکام، رضا و جهانگیرزاده، محمدرضا (۱۳۹۲)، سلامت معنوی از دیدگاه اسلام، تهران: انتشارات حقوقی.

- مصلحی، جواد (۱۳۹۸)، «سلامت معنوی، رویکردی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی»، تحقیقات بنیادین علوم انسانی، س ۵، ش ۱۷، ص ۶۵-۹۱. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.2476745>

1398.5.4.4.7

- مصلحی، جواد (۱۴۰۱)، الگوی معنویت در خانواده و ساخت مقیاس آن براساس قرآن و سنت، رساله دکتری، جامعه المصطفی العالمیه.

- مطهری، مرتضی (۱۳۹۶)، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج ۲۲، تهران: انتشارات صدرا.

- مطهری مؤید، وحید، ژیان باقری، معصومه، پیوندی، پریسا، بلیاد، محمدرضا و حسین زاده تقوایی، مرجان (۱۴۰۳)، «الگوی ساختاری عملکرد خانواده براساس جهت گیری مذهبی در مردان و زنان با نقش میانجی تاب آوری»، مجله روان شناسی و روان پزشکی شناخت، س ۱۱، ش ۲، ص ۱۰۸-۱۲۱.

<http://dx.doi.org/10.32598/shenakht.11.2.108>

- مغنیه، محمدجواد (بی تا)، التفسیر المبین، تهران: بنیاد بعثت.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۱)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ملکی فاراب، ندا (۱۴۰۰)، خانواده تراز، تهران: سروش.
- وست، ویلیام (۱۳۸۷)، روان درمانی و معنویت، ترجمه شهریار شهیدی و سلطان علی شیرافکن، تهران: رشد.

References

- Braun, V. & Clarke, V (2006), Using thematic analysis in psychology, *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Bartkowski, J. P., Xu, X. & Levin, M. L (2008), Religion and child development: Evidence from the early childhood longitudinal study, *Social Science Research*, 37(1), 18-36. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2007.02.001>
- Butler, E. A. & Randall, A (2013), Emotional Coregulation in Close Relationships. *Emotion Review*, 5(2), 202-210. <https://doi.org/10.1177/1754073912451630>
- Cashwell, C. S. & Young, J. S (Eds.) (2021), Integrating spirituality and religion into counseling: A guide to competent practice (3rd ed.), American Counseling Association.
- Edmondson, A. C (2019), The fearless organization: Creating psychological safety in the workplace for learning, innovation, and growth, John Wiley & Sons.
- Fallahchai, R. Fallahi, M. Moazenjami, A. Mahoney, A (2021), Sanctification of marriage, religious coping and marital adjustment of Iranian couples, *Psychology of Religion*, 43(2), 121-134. <https://doi.org/10.1177/0084672421996826>
- Frankl, V. E (1959), Man's search for meaning, Beacon Press.
- Koenig, H. G (2018), Religion and mental health: Research and clinical applications, Academic Press.

- Laird, K. T. & Krause, B. & Funes, C. & Lavretsky, H (2019), Psychobiological factors of resilience and depression in late life. *Translational Psychiatry*, 9(88), 446. <https://doi.org/10.1038/s41398-019-0424-7>
- Lincoln, Y. S. & Guba, E. G (1985), *Naturalistic inquiry*, Sage Publications.
- Mahoney, A (2010), Religion in families, 1999–2009: A relational spirituality framework, *Journal of Marriage and Family*, 72(4), 805-827. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00732.x>
- Nelson, C. J., Jacobson, C. M., Weinberger, M. I., Bhaskaran, V., Rosenfeld, B., Breitbart, W. & Roth, A. J (2009), The role of spirituality in the relationship between religiosity and depression in prostate cancer patients, *Annals of Behavioral Medicine*, 38(2), 99-105. <https://doi.org/10.1007/s12160-009-9139-y>
- Pargament, K. I (2007), *Spiritually integrated psychotherapy: Understanding and addressing the sacred*, Guilford Press.
- Pargament, K. I (2013), Searching for the sacred: Toward a nonreductionistic theory of spirituality, In K. I. Pargament, J. J. Exline & J. W. Jones (Eds.), *APA handbook of psychology, religion and spirituality* (Vol. 1, pp. 257-273), American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/14045-014>
- Park, C. L (2010), Making sense of the meaning literature: An integrative review of meaning making and its effects on adjustment to stress, *Psychological Bulletin*, 136(2), 257–301. <https://doi.org/10.1037/a0018301>
- Park, C. L (2020), Religion, spirituality and stress, In *The Oxford handbook of stress and mental health*, Oxford University Press.
- Peterson, C., & Seligman, M. E. P. (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. New York: Oxford University Press and Washington, DC: American Psychological Association.
- Rodrigues, D. L., Lopes, D. & Monteiro, I, Prada, M (2017), Perceived parent and friend support for romantic relationships in emerging adults, *Personal Relationships*, 24(1), 4-16. <https://doi.org/10.1111/pere.12163>
- Skowron, E. A. & Dendy, A. K (2018), Differentiation of self and attachment in adulthood, In J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Adult attachment: New directions, new perspectives* (pp. 317-340), The Guilford Press.

- Snyder, C. R (2002), Hope theory: Rainbows in the mind, *Psychological Inquiry*, 13(4), 249-275. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1304_01
- Spagnola, M. & Fiese, B. H (2007), Family Routines and Rituals: A Context for Development in the Lives of Young Children, *Journal of Family Psychology*, 20(4), 284-299. <http://dx.doi.org/10.1097/01.IYC.0000290352.32170.5a>
- Walsh, F (2015), Strengthening family resilience (3rd ed.), Guilford Press.
- Walsh, F (2020), Loss and resilience in the time of COVID-19: Meaning making, hope, and transcendence, *Family Process*, 59(3), 898-911. <https://doi.org/10.1111/famp.12588>
- Washington-Nortey, M., Worthington, E. L., Ahmed, R (2022), The Scientific Study of Religion/Spirituality, Forgiveness and Hope, *Handbook of Positive Psychology, Religion and Spirituality* (pp. 361-377), Guilford Press.
- Yan, w., Huang, Q. & Wang, Y (2024), Hope as the Mediator in the Relation Between Resilience and Life Satisfaction among Tibetan Orphans, *Sage open*, 14(2), 437-450. <https://doi.org/10.1177/21582440241252003>
- Yeung, J. W. K., Zhang, Z. & Kim, T. Y (2018), Volunteering and health benefits in general adults: A meta-analysis, *BMC Public Health*, 18(1), 8. <https://doi.org/10.1186/s12889-017-4561-8>